

MARINA MARINKOVIĆ

SILVANA VRANIĆ

Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci

Odsjek za kroatistiku

Sveučilišna avenija 4, HR-51000 Rijeka

silvana.vranic@uniri.hr

m.marinkovic@uniri.hr

STATUS KONSONANTA x U GOVORIMA ČAKAVSKOGA I KAJKAVSKOGA NARJEČJA NA PODRUČJU HRVATSKE S GEOLINGVISTIČKOGA GLEDIŠTA¹

Za razliku od velikoga dijela mjesnih govora štokavskoga narječja u kojem je konsonant x nestabilan, bilo da je izgubljen ili zamijenjen drugim konsonantom vjerojatno prije 17. st., u nizu je čakavskih i kajkavskih govora taj konsonant opstao na starim pozicijama.

Budući da su u radu *Consonant h in Shtokavian Croatian local dialects in the territory of Croatia from a geolinguistic perspective* M. Marinković i S. Vranić (2024.) prikazani rezultati analize distribucije konsonanta x u hrvatskim štokavskim govorima na području Republike Hrvatske, u ovom je radu predstavljen status toga konsonanta u čakavskim i kajkavskim govorima na spomenutom području ne bi li se stekao uvid u njegovu rasprostranjenost na cjelokupnom hrvatskom dijalektnom teritoriju, posebice u arealima kontakta narječja hrvatskoga jezika. Prikaz se temelji na građi prikupljenoj za projekt *Lingvistička geografija Hrvatske u europskome okružju* (LinGeH), kao i podacima za izradu *Općeslavenskoga lingvističkog atlasa* (OLA), za koji je istraživanje nastavljeno unutar LinGeH-a. Prema tim potvrdama, u čakavskim je govorima konsonant x u svim pozicijama dobro očuvan na sjeveru čakavskoga narječja, odnosno na području Istre i Kvarnera. Nestabilan je uglavnom u mjesnim govorima koji pripadaju kontinentalnom poddijalektu ikavsko-ekavskoga dijalekta te u južnočakavskim mjesnim govorima (u prvom redu Novigrada, Petrčana, Svetoga Filipa i Jakova te Trogira), što je uvjetovano kontaktom sa susjednim štokavskim govorima. U kajkavskim je govorima konsonant x u svim pozicijama također dobro očuvan, izuzev govora

¹ Istraživanje je za ovaj rad provedeno u okviru projekta *Lingvistička geografija Hrvatske u europskome okružju* (LinGeH) Hrvatske zaklade za znanost (HRZZ 3688) kojem su voditelji bili Goran Filipi (do 2021.) te Dunja Brozović Rončević.

koji su smješteni na dijalektološki raznorodnom terenu, odnosno na terenu kajkavsko-štokavskoga kontakta, kao što je slučaj s govorima Vukmanića i Trebarjeva Desnog.

Distribucija je (ne)očuvanosti ili zamjene konsonanta *x* u svim pozicijama u riječi i u inicijalnim skupinama **xv-* i **xt-* u čakavskim i kajkavskim govorima na području Hrvatske prikazana na dijalektnim kartama.

1. O konsonantu *x*²

Velarni³ je frikativ **x* iz praslavenskoga jezika preuzet u općeslavenski i u hrvatske dijalekte (Lukežić 2012: 115). Prema mišljenju se R. Matasovića glas *h*, za razliku od štokavskih govora, u kojima je očuvan s jednakim artikulacijsko-akustičnim svojstvima, u suvremenom hrvatskom standardnom jeziku izgovara kao faringalni frikativ [ɦ] ili laringalni frikativ [h] (Matasović 2008: 165). I. Škarić, naprotiv, drži da je *h* i u standardnom jeziku velar jer se izgovara »podizanjem stražnjega dijela leđa jezika prema mekomu nepcu« (Škarić 2007: 65). »To znači da je jedrenik prototipni ostvaraj hrvatskoga fonema /h/« te je »u fonetskoj transkripciji u hrvatskome zamijenjen znakom *x*, dakle [x]« (Šnjarić 2013: 52). Premda u knjizi *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika* iz 1991. D. Brozović o izgovoru fona [x] piše jednako kao i I. Škarić, upozorava i na druge ostvaraje: »Fon [x] nije jedini koji se ostvaruje gdje imamo grafijsko *h*. Ispravan izgovor fona [x] zahtijeva da ga proizvedemo na istom mjestu usne šupljine gdje izgovaramo glasove *k* i *g*. No mnogi pojedinci izgovaraju umjesto fona [x] glas koji se tvori znatno dublje, u grkljanu, i doima se kao osjetno slabiji glas. Upravo je to fon [h]. Ortoepska norma ne propisuje izbora između fonova [x] i [h], a stvarni njihov raspored u govornoj praksi nije još dovoljno istražen. U svakom slučaju, čini se da je najčešći izgovor glasa koji je nešto dublji i nešto slabiji od [x], dakle u stanovitom pomaku prema [h], no na takve se nijanse ne možemo obazirati, a ni pravi izgovor obaju tih fonova nije nipošto rijedak. Stvaran izbor ovisi o dijalektnoj podlozi pojedinca i o navikama stečenima u sredini u kojoj živi« (Brozović 1991: 399). I. Škarić pak u istoj knjizi iz 1991. iznosi

² Budući da je u svim analiziranim punktovima za ovaj rad zabilježen velarni izgovor [x] fonema /h/, u radu će se, osim ponajviše u uvodnom dijelu, kada se predstavlja literatura u kojoj je korišten i takav grafem, rabiti grafem *x*.

³ Ili *stražnojezični tjesnačnik*. Velarni se glasovi tvore na području stražnjega ili mekoga dijela nepca (lat. *velum*), dok su terminom *palatali* u literaturi o hrvatskom jeziku najčešće obuhvaćeni pravi *nepčanici* (*ć, đ, j, lj, nj*) i *prednepčanici* (*pretpalatali* ili *postalveolarni* glasovi: *č, ž, š, dž*), odnosno glasovi koji se izgovaraju na području prednjega nepca (lat. *palatum*). Budući da se razlikuje prednje i stražnje meko nepce (Škarić 1991: 124), kao i stražnje i srednje tvrdo nepce, u dijelu literature predložen je hrvatski naziv *jedrenik* za mekonepčanik ili velar (Jelaska 2004: 52) koji je prihvaćen i u novije vrijeme, npr. u *Hrvatskoj školskoj gramatici* (<http://gramatika.hr/pravilo/podjela-glasova/1/#pravilo>, pristupljeno 19. 7. 2023.).

mišljenje da je tjesnačni grkljanski suglasnik [h] »u nas (je) slab i javlja se samo nakon samoglasnika ispred stanke, i to ne uvijek, zapaža se kad se naopačke sluša govorna snimka, pa se npr. /ima/ čuje kao [hami]« (Škarić 1991: 351), a u knjizi iz 2007. piše da grkljanski izgovor nije prihvatljiv u standardološkoj ortoepiji (Škarić 2007: 87).⁴ Te su promjene glasničke (Škarić 1991: 342), odnosno fonetske (Brozović 1991: 396), koje se u pismu ne bilježe,⁵ za razliku od zamjena fonemima /š/ i /s/ pri glasovnim promjenama u hrvatskom standardnom jeziku i u nekim organskim idiomima (Težak 2007: 271–272), koje su fonemske.

Konsonant *h* je izvorno, uz *č* (i kasnije razvijen *f*), bio bezvučan glas i bez parnjaka. Spomenuti su fonemi upravo stoga »svojim fonemskim statusom odudarali od općeg suglasničkog sklopa« (Moguš 2010: 88) koji je tendirao korelaciji po zvučnosti. Tako se, uslijed te glasovne promjene, kada iza bezvučnoga *h* slijedi zvučni glas, umjesto glasa [x] izgovara njegov zvučni parnjak, alofon [ɣ],⁶ a ne nov fonem. U mnogim je govorima, stoga, jačala tendencija gubljenja konsonanta *h*, što je bilo osobito izraženo u većini štokavskih govora, ali i u nekim južnočakavskim govorima, u kojima je »djelomice ili posve nestao« i često se nadoknađivao zamjenom drugim konsonantom, obično zbog hijata, rjeđe na krajevima riječi (Lukežić 2012: 115). Razlog je dakle njegova gubitka »u jačanju korelacije po zvučnosti« (Moguš 2010: 88). Drugim riječima – gubitak je *h* bio u funkciji uspostave korelacije po zvučnosti (Ivić 1957: 174). U velikom je dijelu štokavskih govora utrnut vjerojatno prije 17. st., odnosno prema pisanju I. Lukežić u srednjojezičnom razdoblju razvoja hrvatskih narječja (od konca 15. do početka 18. st.), a nastavlja se i u dijelu novoga razdoblja (od početka 18. st., Lukežić 2012: 115). Naime, u tekstovima s tih područja iz sredine 17. st. i kasnije, iz 18. st., *h* nije zabilježen (Matasović 2008: 165).

Istodobno, u nekim se leksemima u kojima u psl. nije postojao, u nekim štokavskim dijalektima, u čakavskom i u kajkavskom narječju javlja hiperkorekcija (Matasović 2008: 165): u početnom položaju ispred silabema *r* koji se nakon gubitka inicijalnoga *šva* ($\partial < \upsilon, \upsilon$) našao na početku riječi, neetimološko je *h* (*hrvati se* : *rvati se* < **rʋvāti*, Derksen 2008: 441, Matasović i dr. 2016: 338, npr. već u 14. st. *Žića sv. otaca*; *hrđa* : *rđa* < **rʋdja*, Matasović i dr. 2016: 336, npr. već u Marulića u 15. st.). M. Moguš pojavu sekundarnoga *h* nalazi i u sredini riječi deminutiva tipa *tanahan* i *tenehen* (Moguš 2010: 89).⁷

⁴ Grkljanski tjesnačni ostvaraj *h* kao [h] nije nužno položajna, nego »izgovorna inačica« (Šnjarić 2013: 60).

⁵ Usp. i Šnjarić 2013: 52–54.

⁶ U nekim organskim idiomima *g* prelazi u zvučni velarni frikav *ɣ* (npr. Istra, Kvarner, v. Lenček 1989, Vranić 2005). R. Lenček prema podatcima u literaturi ističe: »Similar, and still more reduced, are the Čakavian *ɣ*, *gɣ*, *ɣ* sounds, which in modern phonemic descriptions function as allophones of the phoneme /g/« (Lenček 1989: 222).

⁷ U ovom je radu naglasak na analizi primjera s etimološkim **x*, no u korpus je, zbog moguć-

Tijekom 19. st. glas *h* dijelom je konsonantskoga inventara hrvatskoga standardnog jezika. No, *h* na mjestu na kojem je »iskonski stajalo« (Matasović 2008: 165), odnosno na mjestu okluziva *g* nakon gubitka *šva* u slabom položaju na početku unutrašnjega zatvorenog sloga (Lukežić 2012: 109), nije uvijek uključeno u hrvatski standardni jezik, kao što nije opstalo ni u većini štokavskih organskih idioma, dok se u čakavskim i u kajkavskim dijalektima kao jedna od zamjena okluziva frikativom na tim pozicijama zadržava kao njihova zajednička inovacija (Lukežić 2012: 106), npr. **lahko* < **lbḡko* < **lbḡko* (Matasović 2008: 165).

Za status je konsonanta *h* u konsonantskim skupinama važna činjenica da su konsonantske mijene uvjetovane gubitkom slaboga *šva* dovele do ponovne uspostave zatvorenih slogova (do konca 13. st., Moguš 2010: 46–48), pa i promjena glasa *h*, bilo u slijedu s nekim drugim konsonantom, bilo samostalnoga. U hrvatskom se jeziku glas *h* našao na početku skupine **xt* < **xḡt*- u infinitivnoj osnovi glagola **xḡtēti*,⁸ a inicijalno **xv*- u praslavenskim primjerima **xvala* ‘hvala’, **xvaliti* ‘hvaliti’, **xvatati* i **xvatiti* ‘hvatati’, **xvoja* ‘mlada grančica, mladica’ (kao *hoja* ‘jelka’).⁹

nosti poredbе, uključeno i nekoliko leksema koji su naknadno razvili protetski glas (polazni **rḡdjā*, **rḡzati*, gore spomenuti **rḡvāti*), a široko su rasprostranjeni na hrvatskom terenu, uključujući i štokavske sustave. Zbog velikoga broja obrađenih mjesnih govora i ograničenosti rada, u ovoj fazi istraživanja izostavljena je analiza leksemā u kojima se *x* javlja kao rezultat glasovnih promjena (usp. dalje u radu poglavlja o statusu fonema u medijalnoj poziciji), kao i onih u kojima može biti i rezultat drugih inovacija (usp. npr. u hrvatskim mjesnim govorima *xvijati* ‘uvijati’, *xbiti* ‘ubiti’, *xnogo* ‘mnogo’, *laxət*, *noxət* i sl.).

⁸ Prema podacima u dosadašnjoj sintetskoj literaturi u toj je poziciji u mnogim štokavskim govorima na području Hrvatske izostavljen: u ikavskim govorima (*tit – tila*) i u slavonskim govorima (*tit – tila*, *tet – tela*, *tjeo – tjela*, pa i s provedenom tercijarnom jotacijom: *čet – čela*, *ćio – čela*), u istočnobosanskim (*hćio/ćio*) (Lukežić 2012: 83). Jednako je i u čakavskim središnjim i južnim govorima i u nekim kajkavskim gorskokotarskim (Lukežić 2012: 83). Sve likove potvrdila je I. Lukežić i u starijim tekstovima, a zamjenu *h* velarom *k* (moguću i u drugim pozicijama) drži mlađom štokavskom mijenom »iz razdoblja gubljenja suglasnika *h* i njegove zamjene na etimološkim položajima velarnim *k*« (Lukežić 2012: 84). U sjeverozapadnim čakavskim i u zapadnim štokavskim dijalektima prevladao je glagol **xotēti*, pa i redukcije inicijalnoga *h*- i *ho*- (za mjesne govore i primjere v. Lukežić 2012: 82–83). Preinaka je *ht*- > *št*- karakteristična za većinu kajkavskih govora (*šteti – štel* u međimurskim, podravskim i nekim zagorskim govorima), kao i za neke štokavske govore izvan Hrvatske, npr. gradišćanske (*štiti* ‘htjeti’, Lukežić 2012: 83), a u bačkih je Bunjevaca i *ht* > *kt* (*ktjeti – ktio*, Lukežić 2012: 84). Tako je i u čakavskoj Nardi (Lukežić 2012: 83). U središnjim otočnim čakavskim, u jugozapadnim istarskim, sporadično u južnim ikavskim govorima ovjeravaju se zamjene *ht*- > *st*- (Lukežić 2012: 83), u nekim južnim otočnim govorima zabilježene su zamjene s reduciranim *h* i jotiranim *t* (*t’it* ‘htjeti’), a *h* je zamijenjen vokalom *i* (*it’it*) ili sonantom *j* (*jt’it* u Brusju na Hvaru, Lukežić 2012: 83).

⁹ J. Bičovský i R. Matasović uz spomenute primjere s **xv*- navode i **xvostb* ‘rep’, a J. Bičovský i **xvorstb* ‘gustiš’, **xvĕjati* ‘njihati’ (Bičovský 2006 u 2016: 35; Matasović 2011: 470–472). Prema podacima u dosadašnjoj literaturi u toj je skupini *h* neizmijenjeno u južnim štokavskim govorima u Hrvatskoj (ali u ponekim i *fala*, *pofalit(i)*) i u nekim istočnobosanskim govorima u inventarima kojih je *h* stabilan (Lukežić 2012: 84). Jednako je i u hrvatskom standardnom jeziku.

Osim u spomenutim skupinama, konsonant *h* se, kao što je istaknula I. Lukežić, nadoknađivao zamjenom drugim konsonantom, »obično u hijatskim, rjeđe u rubnim položajima u riječi« (Lukežić 2012: 115).¹⁰

2. Cilj rada

Za razliku od velikoga dijela mjesnih govora štokavskoga narječja u kojem je konsonant *x* nestabilan, bilo da je izgubljen ili zamijenjen drugim konsonantom (Matasović 2008: 165; Lukežić 2012: 116; Marinković i Vranić 2024), u nizu je čakavskih i kajkavskih govora taj konsonant neizmijenjen na starim pozicijama. Prema podatcima iznesenim u dosadašnjoj literaturi drukčije je u zonama kontakta s ikavcima štokavcima: u pojedinim kopnenim govorima južnoga ili ikavskoga čakavskog dijalekta i u govorima oko Premanture, koji pripadaju preseljeničkom jugozapadnom istarskom ili čakavsko-štakavskom dijalektu. U prvim se konsonant *x* u određenim pozicijama izgubio ili je zamijenjen s *j*, *v*, *k*, *f*, *s*, a očuvan je u zapadnim pelješkim govorima koji su dijelom čakavskoga narječja, ali je utjecaj susjedne štokavštine u njima izrazito snažan (Tomelić Čurlin 2019: 206). U drugima je potvrđen gubitak *x*, no ovjerena je i zamjena toga konsonanta s *v* ili *k* te sa *s* u oblicima glagola 'htjeti'.

U govorima je kajkavskoga narječja *x* stabilan konsonant, a ovjeren je i kao protetski glas (npr. u goranskim lukovdolskim govorima, u dijelu karlovačkih govora, podravskih, gornjosutlanskih govora). U rubnim je kajkavskim govorima (u Podravini, dijelu goranskih govora, na sjevernomoslavačkom i turopoljskom području) konsonant *x* također sklon nestajanju (usp. i Celinić 2020: 12–13).

Ovaj je rad nastavak analize distribucije konsonanta *x* u hrvatskim govorima na području Republike Hrvatske, započete prikazom statusa *x* u hrvatskim štokavskim govorima u članku *Consonant h in Shtokavian Croatian local dialects in the territory of Croatia from a geolinguistic perspective* M. Marinković i S. Vranić (Marinković i Vranić 2024). Stoga će se ovdje predstaviti status toga konsonanta u čakavskim i kajkavskim govorima na spomenutom teritoriju s ciljem prezen-

U dijelovima je ostalih štokavskih dijalekata nakon promjene zubousnenoga sonanta *v* u dodiru s bezvučnim frikativom *h* prešao u bezvučni zubousnjeni frikativ *f*, a *h* je nakon toga ispio (*v*. i Moguš 2010: 93). Tako je u čakavskom i u kajkavskom narječju u primjeru *fala*, *falit(i)* (Lukežić 2012: 85), ali uz *fatat(i)* i *vatat(i)*, npr. paški govori *fala* i *vatat* (Vranić 2002: 81, 91, 104, 117). U govorima u kojima je *h* rano nestao, sonant *v* na početku takvih riječi ostaje neizmijenjen (Lukežić 2012: 85), a ima i štokavskih govora s *fala* (negdje *vala/fala* u ikavskim), ali *vatat* (neki slavonski govori).

¹⁰ No u pojedinim štokavskim, čakavskim i kajkavskim govorima *h* može biti i konsonant kojim se u riječima stranoga podrijetla zamjenjuje *f*: *hrmentun*, *hrmenta* (*frmentun* 'kukuruz'), *plahon*: *plafon* 'strop' (Lukežić 2012: 112, bilješka 107). U nekim je čakavskim govorima zamjena opća, npr. u govoru Kampa na Rabu: *hacol*: *facol* 'rubac', *hratar*: *fratar* 'redovnik', a negdje se usporedo javljaju *h* i *f*, npr. na Velom Ižu: *hrmentun* || *frmentun*. U nekim se kajkavskim govorima *h*-javlja na mjestu *v*-umjesto očekivanoga *f*:- *vmreti*: *hmreti*, *včera*: *hčera* (Lukežić 2012: 112).

tiranja njegove rasprostranjenosti na cijelom hrvatskom dijalektnom području, posebice u arealima kontakta narječjā hrvatskoga jezika. Prikaz će se temeljiti na građi prikupljenoj za projekt *Lingvistička geografija Hrvatske u europskome okružju* (LinGeH),¹¹ kao i podacima za izradu *Općeslavenskoga lingvističkog atlasa* (OLA), za koji je istraživanje nastavljeno unutar LinGeH-a.¹² Distribucija će (ne)očuvanosti ili zamjene konsonanta *x* u inicijalnoj, medijalnoj i finalnoj poziciji u riječi i u sklopu dviju polaznih konsonantskih skupina, skupine **xv-* i **xt-*,¹³ u čakavskim i kajkavskim govorima na području Hrvatske biti prikazana zasebnim simbolima (mapOLA) na dijalektnim kartama, jednako kao i u spomenutom radu o hrvatskim štokavskim govorima na hrvatskom području (Marinković i Vranić 2024: 428, 430, 431). Simboli će na kartama stajati uz punkt u kojem je potvrda zabilježena, a u legendama će se uz simbole donijeti sadržaj na koji se odnose. U interpretaciji će se karata navesti potvrde leksema u današnjim čakavskim i kajkavskim govorima uključenim u istraživanje, koji su izvorno imali *x* u sastavu, u sinkronijskom presjeku, tipološki i geolingvistički, bez tumačenja dijakronijskih procesa koji su rezultirali različitim odrazima polaznoga **x*, a sintetske napomene o statusu konsonanta *x* u nabrojenim pozicijama u riječi i u konsonantskim skupinama pružit će potpuniji uvid u jezično-geografske odnose uključenoga korpusa.

3. Korpus i metodologija istraživanja

U prvoj je fazi istraživanje provedeno na uzorku od 45 leksema prikupljenih iz Upitnika OLA, pri čemu 13 leksema odražava status fonema u inicijalnom položaju (0359 *hlad*, 0395 *hrast*, 0497 *hmelj*, 0729 2pl imp *hotel/hodite*, 0749 3sg praes *hoditъ*, 0951 *hiža*, 1057 *hleb*, 1188 *hrana*, 1495 3sg praes *hytajetъ*, 1624 *hrbat*, 2356 *hladan*, 3059 *hajdemo!*, 3281 *hrani* (3sg praes)), 16 leksema u

¹¹ Zahvaljujemo suradnicima projekta LinGeH (kolegicama i kolegama: Martini Bašić, Hrvoju Bazini, Aniti Celinić, Anđeli Frančić, Filipu Galoviću, Joži Horvatu, Anti Juriću, Mariji Malnar Jurišić, Ivanu Magašu, Miri Menac-Mihalić, Valteru Milovanu, Ivanu Miškulinu, Matiji Mužeku, Lini Pliško, Vladimiru Skračiću, Nataši Šprljan, Marijani Tomelić Ćurlin i Nikoli Vuletiću), koji su nam ljubazno ustupili čakavsku i kajkavsku građu prikupljenu za vlastitih terenskih istraživanja, kao i voditeljici Dunji Brozović Rončević, koja nam je pomogla u ekscerpiranju dijela građe. Naša velika zahvalnost ide i doktorandu Matiji Mužeku, koji je izradio priložene karte o statusu konsonanta *x* na temelju naše analize. Osobitu zahvalnost dugujemo recenzentima na vrijednim sugestijama.

¹² Raster je punktova određen korpusom punktova uključenih u projekt *Lingvistička geografija Hrvatske u europskome okružju* koji je usmjeren na terensko istraživanje triju hrvatskih narječja na području Republike Hrvatske.

¹³ U istraživanje su za spomenuti rad Marinković i Vranić iz 2024. bili uključeni i podatci o pojavnosti fonema *x* u okviru inicijalnih skupina **xt-* i **xv-*, no nisu objavljeni zbog ograničenoga prostora u publikaciji. U ovom će se radu rezultati ukratko iznijeti u bilješkama kod prikaza o statusu fonema *x* u tim skupinama u čakavskom i kajkavskom narječju na području Hrvatske.

medijalnom položaju (0118 *muha*, 0123 *buha*, 0418 *joha*, 0452 *mahovina*, 0508 *mahuna*, 0981 *strehe* (Npl), 1012 *kuhinja*, 1136 *vrhnje*, 1164 *kuha*, 1364 *uho*, 1447 *pazuho*, 1832 *maćeha*, 1857 *snaha*, 2484 *suha*, 2486 *suho* (adv.), 2772 *Vlahi* (Npl)) te 11 leksema u finalnom položaju (0156 *pastuh*, 0488 *orah*, 0504 *grah*, 1649 *trbuh*, 1909 *gluh*, 2169 *bijednik*,¹⁴ 2307 *grijeh*, 2483 *suh*, 2570 *vrh*, 2849 *njihov*, 3334 *mijeh*). Dva su pitanja u upitnicima OLA punktova odgovarala na razvoj polazne skupine **xv-* (1975 *hvalim*, 1496 3sg praes *hvatajetъ*), a tri su reflektirala status *x* u polaznoj skupini **xt-* (1324 3sg praes *hotjetъ*, 1328 inf <*hotjetъ* || *hъtjetъ*>), 1331 1-ptc sg m (<*hotjetъ* || *hъtjetъ*>)). Radi analize i, ponajprije, komparacije iz prikupljene građe čakavskih i kajkavskih punktova koji su istraženi u sklopu projekta LinGeH, izdvojene su potvrde istih pitanja. Uz to, iz LinGeH upitnika ekscerpirano je dodatnih 50 leksema koji su također obuhvaćeni ispitivanjem.¹⁵ U inicijalnoj fazi ispitivanja stvorena je tako baza od 95 leksema s fonemom *x* u sastavu. Valja, međutim, napomenuti da se navedeni brojevi uz pitanja odnose na numeraciju u Upitniku za *Općeslavenski lingvistički atlas* i ne korespondiraju s brojevima uz identična pitanja u Upitniku prema kojem su provedena istraživanja na projektu LinGeH.¹⁶ Osim neujednačene numeracije, neujednačena je i transkripcija na dvama projektima, pa će se primjeri bilježiti transkripcijom kojom su zapisani u izvoru.¹⁷

Čakavski govori koji su istraženi u okviru projekta LinGeH i građa kojih je korištena za ovo istraživanje (njih 44; neki i ranije istraživani prema OLA ili HDA upitniku) sljedeći su: buzetski ili gornjomiranski: Nugla (Nu),¹⁸ sjevernočakavski

¹⁴ Pretpostavljeni je odgovor *siromah*. Taj je leksem podrijetlom od psl. **siromahъ* (Matašević i dr. 2016: 340). Autori navode i lik *siromák* i kao izvor Snojev *Slovenski etimološki slovar*. Ranije je F. Bezljaj u svojem rječniku pod natuknicom *siromák* napisao da je pridjev *siromaški* nastao »iz besedotvorne variante *siromãh*, *siromáha*« te da »sta tvorjenki na *-*achъ* oz. *-*akъ* iz ptc. prez. pas. **siromъ*« (Bezljaj 1995: 237). M. Snoj (Snoj 2016: 679) također ima natuknicu *siromák*, unutar koje upozorava da je spomenuti psl. lik nastao iz psl. **siromъ* ('reven, siromašen'), a u natuknici *siromašen* »da je današnja različica *siromák* nastala po zamenjavi manj pogoste pripone -*ah* s pogosto (in podobno) -*ak*« (Snoj 2016: 680). Stoga se finalni konsonant *k* u kajkavskim govorima, u kojima je redovito nastavak -*ak*, neće tretirati kao zamjena *x*. U čakavskim će se govorima u kojima (ili u skupini govora kojoj pripadaju) ima i drugih ovjera sa zamjenom *x* u *k* u finalnoj poziciji uključiti među zamjene i *siromak*. Zahvaljujemo kolegici A. Celinić na sugestiji u pristupu ovom leksemu.

¹⁵ Poput riječi *duhan*, *hrđa*, *Duhovi* i dr. Uz to, uključeni su iz LinGeH upitnika i neki oblici koji nisu predviđeni pitanjem iz OLA upitnika, a koji ilustriraju status fonema *x* u izmijenjenu položaju u riječi, npr. Gsg imenice *orah*.

¹⁶ Npr. u dijelu je Onomastika *Vlahi* Npl pod brojem 35, ali je u pitanju i lik *Vlah* Nsg također uključen u potvrde.

¹⁷ I među govorima koji su istraženi u sklopu projekta LinGeH transkripcija nije ujednačena. Ta je građa u ovom radu donesena također u izvornoj inačici, prema zapisima istraživača. Usp. primjer različite transkripcije leksema *muha* u poglavlju 4.2.2.: *mûxa* || *mûxa* || *m'uxa*.

¹⁸ U nastavku će se rada rabiti uglavnom kratice imena naselja, koje će biti uključene i na karte.

ili ekavski: Žminj (Žm), Beram (Be), Tinjan (Ti), Beli (Bel), Nerezine (Ne), Cri-kvenica (Cr), srednjočakavski ili ikavsko-ekavski: Kršan (Krš), Kraljevica (Kr), Novi Vinodolski (NV), Senj (Se), Brinje (Br), Oštarije (Oš), Generalski Stol (GS) (i s kajkavskim značajkama), Otočac (Ot), Kosinj Gornji (KG), Dobrinj (Do), Omišalj (Om), Lopar (Lop), Barbat (Ba), Ilovik (Il), Novalja (No), Pag (Pa), Premuda (Pre), Molat (Mo), Lukoran (Lu), Veli Iž (VI), Sali (Sal); južnočakavski ili ikavski: Karojba (Ka), Novigrad (Ng), Petřčane (Pe), Sv. Filip i Jakov (SFJ), Banj (Bnj), Tkon (Tk), Murter (Mu), Rogoznica (Ro), Grohote (Gro), Ložišće (Lo), Praznica (Pr), Vrbanj (Vr), Vela Luka (VL), Kučište (Ku); jugozapadni istarski ili štakavsko-čakavski dijalekt: Rovinjsko Selo (RS) te sjeverozapadni ikavski govor Klane (Kl), a građa je preuzeta i iz pet OLA punktova: Rukavac (Ru), Valun (Val), Trogir (Tro), Komiža (Ko), Lastovo (La).

Kajkavski govori koji su istraženi u okviru projekta LinGeH i građa kojih je korištena za ovo istraživanje (njih 15) sljedeći su: Delnice (De), Čabar (Ča), Prezid (Pz), Gerovo (Ge), Brod Moravice (BM), Lukovdol (Luk), Vukmanić (Vu), Požun (Po), Mraclin (Mc),¹⁹ Vivodina (Viv), Bednja (Bed), Sveti Đurđ (SĐ), Sudovec (Su),²⁰ Sveta Marija (SM) i Kotoriba (Kot). Podatci su preuzeti i iz osam OLA punktova: Močile (Moč), Domagović (Dm), Domaslovec (Dms), Sveti Križ Začretje (SKZ), Cubinec (Cu), Prelog (Prl), Virje (Vir), Trebarjevo Desno (TD).

U drugoj se fazi istraživanja pristupilo kvantitativnoj analizi statusa konsonanta *x* u svima navedenim pozicijama svih riječi u 49 čakavskih punktova i u 23 kajkavska punkta, pri čemu su iz daljnje razradbe zbog nerelevantnih potvrda neka pitanja izlučena. Tako ni u jednom čakavskom govoru nije potvrđen glagol *brehati* (već ovjere glagola *kašljati*), dok je na kajkavskom terenu potvrđen tek u 4 punkta: *brëxati*²¹ (Kot, SM), *bruõxat* (De), *brëxaty* (SĐ).

Neka su pitanja u čakavskim govorima zanemarena zbog veoma maloga broja potvrda koje reflektiraju razvoj konsonanta *x*:²² *hmelj* i *hrž* u četiri punkta: *xmëj*

¹⁹ Građa je za mjesni govor Mraclina ekscerpirana iz upitnika za HJA (ispunio ga je Antun Šojat).

²⁰ Potvrde je za mjesni govor Sudovca ekscerpirao kolega Joža Horvat, prema građi iz upitnika koju je prikupio Mijo Lončarić.

²¹ Zapis naglasaka u OLA punktovima unekoliko se razlikuje od uobičajene hrvatske dijalektološke transkripcije koja je glavninom prihvaćena na projektu LinGeH. Naglasci su u OLA punktovima zapisani sljedećim znakovljem: ˘: (neoakut), ˘: (dugi silazni), ˘ (kratki silazni), ˘: (dugi uzlazni), ˘ (kratki uzlazni). Kratki se naglasak u sustavima bez tonske opozicije bilježi iktusom, a u dvonaglasnim je sustavima dugi naglasak predstavljen znakom ˘: . Dužina (:) i poludužina (˘) pišu se odvojeno od naglasaka.

²² Tu je analiza između čakavskih i kajkavskih govora odvojena, s obzirom na to da se neki leksemi u jednom narječju pojavljuju rijetko, a u drugom češće. Primjerice, leksem *plahta* potvrđuje se u pet čakavskih punktova (*pläxta/plävte* (KG) || *pläxta* (NV, Se) || *pläta* (Br, GS), ali npr. *lancün* (Sal), *rõxa* (Nu)), dok je u kajkavskim govorima obilato potvrđen (usp. poglavlje 4.2.2.). Razloge takve leksičke stratifikacije valja tražiti (i) u kulturološkim različitostima između čakavskoga i

(Nu) || *xmèl* (GS) || *xmèl* (Ti) || *xměj* (Ka); *ērž* (Kl) || *ērž* (Om) || *rž* (Do) || *řž* (Lop); *hlače* u dva punkta: *lāče* (Ot) || *lāče* (GS), ali npr. *gāče* (Sal), *bragěše* (Nu); u dva punkta: *x'jep* (Val) || *x'l'jb* (Sal); u po jednom punktu: *jóa* 'joha' (Br), aorist glagola 'doći': *dòjdox* 1sg (Lop), *řžuła* (GS), *tùxica* (GS uz *pòplun*), ali npr. *inbutida* (Sal), *kuvertur*, *kopërta* (Nu) itd.; *òža*, *òža* 'hodža' (Ot). U glavnini su čakavskih punktova za pitanje 1136 *vrhnje* ponuđene potvrde koje u svom fonološkom sastavu polazno nemaju konsonant *x*.²³ Iznimkom su usporedna oprimjerenja u dvama punktovima: *škòrùp/vr'xnie* (Cr), *vřxnie/skòrup* (Ku) te jedino oprimjerenje samo u jednom punktu – *vr'xni* (Nu), dok je također samo u jednom punktu zabilježen gubitak konsonanta *x* u medijalnoj poziciji – *škràlup/vr'na* (GS). Pitanje je *xizà* u čakavskim govorima, za razliku od štokavskih punktova, uzeto u obzir (iako je pretežito *kuća*) jer pokazuje izrazitu arealnu polariziranost: na središnjem i sjevernom istarskom području i području Krasa iznad Rijeke: *xizà* (Ti, Ka, Žm, Be, RS) || *xizš* (Nu), s inicijalnim *k* – *kliša* (Kl), te bez inicijalnoga *x* u dvama kontinentalnim čakavskim govorima, pa i s pomaknutim značenjem – *iža* (GS) || *iža* (Ot 'trošna kuća' uz *kuća*).

Ni u jednom kajkavskom punktu nisu zabilježene potvrde za leksem *hodža* te za 1sg aorista glagola *doći*, dok neki leksemi također zbog maloga broja potvrda također nisu uzeti u obzir. Osim spomenutoga glagola *brehati* (u glavnini je govora potvrđen glagol *kašljati*), iz daljnje su analize isključena sljedeća pitanja: *haljina* je potvrđena u dvama punktovima: *àl'na* (Vu), *xàl'ina* (SM; uz naznaku da je riječ o novijoj pojavi u leksiku), ali npr. *òprava* (BM, Luk) || *opràva* (De), *sùkna* (Kot, SM), *kikl'a* (SĐ), itd.; *Duhovo* je potvrđeno samo u goranskim govorima: *Dùxovo* (BM) || *Dùxovo* (De) || *Dùxovu* (Ge) || *Dùxovy* (Ča, Ge) || *Dùhovo* (Luk), u ostalim se govorima za ime ovoga blagdana koristi leksem *Trojaki*, npr. *Trojàki* (Mc, Su) || *Troj'a:ky* (Viv) || *Trejàuki* (Bed), itd.; pridjev *hladan* javlja se samo u 4 OLA punkta (*la'den*, *lǝ:dni* (Dms) || *lǝ:den* (Cu) || *lǝ:dən* (Vir) || *lǝ:dən*, *lǝ:dni* (TD)) te u govoru Gerova (*hwàdən* || *hwàdon*),²⁴ *hleb* samo u 3 OLA punkta (*l'lep* (Dms, Vir) || *x'l'ep* || *xl'ie:p* (SKZ)); *mahuna* u Prelogu i Cubincu u fonološkim inačicama *me'xuna* (Prl) || *me'xuna* (Cu), ali npr. *mušn'ina* (Mc), *komũ:ška* (Dms) || *komũška* (Po), *špàrgljin* (Kot, SM) || *špàrglyn* (SĐ), *koz'ula* (Viv), i dr.; *tuhica* u izvedenici *t'uxalnyca* potvrđena je samo u govoru Vivodine, itd.

Neka pak pitanja nisu potpuno istovjetna u obama upitnicima, no zbog zajedničke tvorbene osnove obrađujemo ih skupno, poput imenice *hrana* i glagola

kajkavskoga terena. Bjelodan primjer toga je romanizam *škina* (usp. bilješku 25), koji dominira u čakavskim govorima, dok u kajkavskim govorima nije potvrđen.

²³ Npr. *škarùp* (Krš) || *škarùp* (Žm) || *škràlup* (Kl) || *skòrup* (Sal, Lu, Pe, Tk) || *škr'lup* (Ka) || *slàp/škòrùp* (Kr) || *škòrùp* (Do, NV) || *škòrup* (Om, Se) || *škràlup* (Oš) || *škrùp* (Vr).

²⁴ Uglavnom se javlja pridjev *mrzal* te, rjeđe, *zdeni*: *mřzli* (Su) || *m'yzal* (Viv) || *mřzaw* (De) || *mřzu* || *mřzwy* (Ča) || *mřzal* (Luk, Vu), *zděni* (Kot, SM) || *zděny* (SĐ), itd.

hrani 3sg praes u Upitniku OLA te glagola *hranimo* 1pl praes u Upitniku LinGeH; imenica *streha* u Upitniku OLA traži se u Npl, a u Upitniku LinGeH u Nsg, i sl. Ako uzmemo u obzir da u brojnim punktovima na neka pitanja nisu zabilježeni odgovori te da brojni odgovori ne korespondiraju s očekivanim rješenjima (usp. npr. bilješku 29), zaključno možemo ustvrditi da status konsonanta *x* u svakom odabranom čakavskom i kajkavskom govoru promatramo na uzorku od barem 50-ak leksema. Status fonema *x* istražen je na građi iz sveukupno 72 govora.

Karta 1. Mreža istraženih čakavskih i kajkavskih punktova

4. Rezultati istraživanja

4.1. Konsonant *x* u inicijalnoj poziciji

4.1.1. Čakavsko narječje

Konsonant *x* u inicijalnoj je poziciji u većini govora **očuvan**: *xĭ'bat*²⁵ (No, Be) || *xĭbát* (Krš, Kl, Kr, Cr, NV) || *xĭ'bat* (Ru) || *xarbát* (Bel) || *xre'bet* (Val) || *xĭ'bat* (La) || *xĭrtenáča* (NV) || *xĭptenáča* (Kr, VI) || *xrtenica* (Cr, Om) || *xĭtēna kuôš* (Krš) || *xĭtiēna kuôš* (Žm) || *xĭptēna kuôš* (Be) || *xĭptēna kôst* (Kl), *xodit* (No, Pa, Krš, Žm, Kl, Be, Ti, Ka, Kr, Cr, Om, Do, NV, Ne, Ba, Vr, VL) || *xođýt* (Pr) || *xo'dit* (Ru, Val) || *xodÿty* (Mo) || *xoditi* (Mu, Lu, Tk) || *xudit* (Nu) || *xođýt* (Il) || *xòdit* (Ku) || *xòdati* (GS), *'xolte* 2pl imp (Ko) || *'xote* 2pl imp (Ru, Val) || *xòte* 2pl imp (La), *xodi*: (La) || *xò:di* (Val)²⁶ || *'xoj* (RS), *xitat* (Nu, Sal) || *xitāt* (VL) || *xĭtat* (Ku), *xita* (Žm, Be, Ka, Kl, Kr, Bel, Ne, Lop, No, Pa, Tk, Il, Vr) || *xitā* (Cr, Om, Do, NV) || *'xita* (Ru, Val) || *xÿta* (Krš) || *xĭta* (Mo, Ku, Gro²⁷) || *xÿta* (Pre), *xitila* (Žm, Be, Kl, Kr, Cr, Om, Do, Bel, Ne, NV, Lop, No, Pa, Il, Ti, Vr, Ka) || *xÿtila* (Krš) || *xĭtila* (Gro) || *xĭtala* (Ba) || *xĭtala*²⁸ (Pre, Mo), *xàla*²⁹ (Kr, Cr, Om, Do, NV, Se, No), *xĭve se*,³⁰ *xĭvali* (Kr, Cr, NV, Se) || *xĭ'va se* (Tk) || *xĭ'va se*, *xĭ'vali* (Ro) || *xĭ'vā*, *xĭ'vāli* (VL), *xĭža* (Ti, Ka, Žm, Be, RS) || *xiš* (Nu), *xrānimo* (Žm, Kr, Cr, NV, Se, Gro, VL) || *xrānimo* (RS) || *xrānĭmo* (Om, Do) || *xrānĭmo* (Be) || *xruānimo* (Ne) || *xrānĭmo* (Pre) || *xrānĭti* 'sakriti' (Mo) || *xrānimo* (Bnj) || *xrānimo* (Lop, Ba, Sal) || *xrōnimo* (Krš, Il) || *xrānimo* (Ku) || *xruānin* (Nu) || *xrōnimo* (Lo, Pr, Vr) || *xrānĭmo* (Ro), *xra'na* (Val) || *xro·na* (Ko) || *xrā:na* (La), *xrā:ni*: (Ru) || *xrā:ni* (Val) || *xrō:ni* (Ko) || *xrā:ni*: (La), *xrušva* (Žm, Bel, Kr, Cr, NV) || *xruši* (Do) || *xrušva* (Sal),³¹

²⁵ Odgovori su na pitanje koje u OLA upitniku stoji pod rednim brojem 1624 (Nsg *xrbbat*), a u Upitniku LinGeH uz pitanja 73 ('leđa') i 74 ('kralježnica'), etimološki različiti. U velikom su dijelu (mahom LinGeH) punktova ovjerene potvrde bez etimološkoga *x*: *krĭzi* (Sal), *škĭna* (Sal, Mu, Lo, Pr, VL), *skinā* (Bel), *škĭnā* (Pre), *škĭnā* (Banj), *škĭna* (Ro), *krĭža* (No), *plěca* (Oš), *pletä* (Mo), *živòt* (Nu), *krĭža*, *živòt* (RS), *lěda* (Lop), *krĭž/lěža* (Br) 'leđa'; *grebēnica* (Oš), *škĭna* (Sal), *škĭnā* (Pre), *škĭna* (Ro), *očenōši* (Lo), *očenāši* (Br), *mòzak* (Pr), *xòz* (Vr), *krāležnica* (RS), *kićma* (Bel), *kićma* (Lop), *kićma* (Mo), *stapnica* (Bnj), *krĭž* (VL) 'kralježnica'.

²⁶ U OLA punktovima tražen je i odgovor na pitanje 0749 3sg praes *hoditb*, ali je zabilježen samo u potonjim dvama govorima. Za neke je punktove bilježena i potvrda 2sg imp i 1pl imp, npr. *xodi* 2sg imp (Lop) || *xòd* 2sg imp (Mo) || *xòdi* 2sg imp (Ro) || *xoía* 2sg imp (VL) || *xòmo* 1pl imp (Bel) || *xòmo* 1pl imp (Pre).

²⁷ Uz *ita*.

²⁸ Zabilježene su i drukčije potvrde, npr. *bāca* (Ro) || *bacā* 3sg praes (Br), *bāčila* (Br).

²⁹ Češće su u uporabi drugi leksemi, npr. *věšta* (Sal), *brxān* (Nu), *kamižòt* (Bel), *kòtula* (RS), dok se u nekim govorima uz *haljina* ovjeravaju paralelno i *věšta* (Om, Do), *klājda* (NV, Se), a u govoru No s istim je korijenom ovjereno značenje 'široka haljina'.

³⁰ Zabilježeni su i drugi leksemi poput *rĭva se* (Sal), *povalije se* (Gro), *dĭmo se* (Pr); *rĭvati se* (RS) itd.

³¹ U govoru Sal i *krūšva*. Ako je zabilježen, potonji je lik češći: *kròšva* (Nu) || *krūška* (Ti, Ka, RS, Lop, Lu, Pe, SFJ, Bnj, VL) || *krūšva* (Il) || *krūška* (Ro, Ku) || *krūška* (Mo) || *krūšva* (Pre), ali i

xlād (Om, Do, No, VI) || *xlād* (RS) || *xlāt* (Žm) || *xlāt* (Ti, Ka) || *xlōd(t)* (Krš) || *xluāt* (Nu) || *xlā:d* (Ru) || *xlād* (Be, Kl, Kr, Cr, Bnj, Tk, Ro, Gro, VL) || *xlōd*³² (Do) || *xlāt* (Bel) || *xlōt* (Il) || *xl^uāt* (Pre) || *xl^oād* (Mo) || *xlād* (Lop, Sal) || *xlād* (Mu) || *xlō:d* (Ko) || *xl'ād* (Ku) || *xlōd* (Lo, Pr) || *xlā:d* (La), *xlādno* (Kr, Cr, NV, Bnj) || *xlādnā*, *xlādnā* (Do) || *xlādnā*, *xlādnā* (Om) || *xlādan* (No) || *xlōdan*, *xlōdno* (Lo, Pr), *xlōdnā* (Lo, Pr, Vr) || *xlō:dan*³³ (Ko) || *xlādan* (VL) || *xl'ādan*, *xl'ādna*, *xl'ādna* (Ku), *xl'āda* (Lop), *xrži* (Pr) || *xl'že* (Lo) || *xl'že* (Ku), *xrāst*³⁴ (Kl, Kr, Cr, Nv, Se, Mo, Tk) || *xr^uast* (Pre) || *xrāst* (Mu) || *xrās(t)* (Ku).

Konsonant *x* u inicijalnom se položaju rjeđe **gubi**:

ita, *itnila* (SFJ) || *itiija* (Tro) || *ita* (Gro),³⁵ *odit* (Se) || *oditi* (SFJ) || *òditi* (Ro) || *o'dit* (Tro), *òdi* 2sg imp (Br), *rteńáča* (Pe) || *rptēnka* (GS),³⁶ *ōarva se*, *ōarva* sg. m. (Mo) || *l'va*, *l'vali* (Bnj) || *l'viē*, *l'vali* (Br) || *l'v'e se*, *l'vali* (Ot) || *l've se*, *l'vali* (Oš) || *l'vle/l'va*, *l'vali* (GS) || *l'vāju se*, *l'vāli* (Ng) || *l'vle se*, *l'vali se* (Pe) || *l'va se*, *l'vā se* (SFJ), *ālina* (KG) || *āla* (Ot),³⁷ *l'ža* (GS) || *l'ža* (Ot), *rānimo* (Ot, Oš, Pe, Tk) || *rānimo* (Ng) || *rānimo* (Br, SFJ), *rāst* (Ng, Pe, Br, Ot, Oš, GS), *lā:d* (Tro) || *lād* (Ng, Pe,³⁸ SFJ, Br, Ot, Oš, GS), *lādān*, *lādna* (Ng) || *lā:dno* (Tro) || *lādan*, *lādna*, *lādno* (Gro)³⁹ || *lādan*, *lādna* (Br) || *lādan*, *lādna* (Ot) || *lādna* (Oš),⁴⁰ *erja* (Om) || *l'jal/l'jā* (Do) || *l'jā* (Lop) || *l'žā* (Br, GS), *l'ļav* (Ti) || *rijāv* (Do) || *l'jāv*, *arijāv* (NV) || *l'žav* (Se) || *erjav* (Pa), *ārže* (Mo) || *l'že* (Be, Kl, Ti, Ka, Om, Do, SFJ, Bnj) || *l'ža* (Kr, Cr, NV) || *l'že* (Žm) || *rži* (Gro) || *l'že* (Ot) || *l'že* (Se, Oš)⁴¹ || *l'že* (Br) || *l'ža* (Ba, GS).

l'rušva (Kr), *l'ruška* (Kl) itd. Potvrđeni su i primjeri bez inicijalnoga konsonanta: *l'rušva* (Br) || *l'ruška* (GS) || *l'rušva* (Se, Ot uz *l'ruška*) || *l'rušk* (Gpl.) (GS). R. Matasović i suradnici izvode psl. **l'krušbka* od *l'kruša* (Matasović i dr. 2016: 514).

³² U govoru Do zabilježen je i leksem *xlādōvina*, u govoru Lo i *xladište*, u govoru Ku i *xl'adovīna* || *xl'adōvina*. U govoru Gro ovjereno je kao zast. i *xlūd*.

³³ U nizu govora zabilježen je samo leksem *mrzal*, *studen* ili *leden*, a u dijelu govora leksem *hladan* supostoji uz potvrdu jednoga od njih: *stūden* (Lo i Pr), *m'zāl* (RS, Kr, Cr, Se, No) || *m'zāl* (NV i *xlādīt*, *xlādnīt*, *prexlādīt*), *m'złā* (Bnj), *studenā* (VL, uz *studenā* Do). U govoru Se zabilježeni su i likovi *xlādīt*, *xladnoća*, a u Om i *xlādna*, dubleta Nsg f (neodređeni lik), u Gro *xladnōća*, *rasxlādīt*, *zaxlādi* 3sg praes, *prīxlāda* itd.

³⁴ Uz *mjēv* (Nu), *dubāc* (Bel), *dūb* (Cr) || *dūb* (Lop), *črnika* (Bnj, Tk), *čēšmina* (Ro), *čēšvina* (VL) itd.

³⁵ Uz *xīta*.

³⁶ Uz *lāsac*.

³⁷ Uz *kikļa*, *klājda*.

³⁸ U govoru Pe zabilježen je i leksem *lādovina*, u govoru SFJ *ladovīna*, a u govoru GS *ladōvāna*.

³⁹ U govoru Gro i *zālādicā* 'dio dana kad nije jako sunce' (uz navedene primjere s početnim *x*).

⁴⁰ Uz *m'zāl*, *m'zla* (Ot) || *m'zla* (Oš).

⁴¹ U nekim se govorima na sjeveru čakavskoga područja (Kr, Cr, NV, Om...) izostanak inicijalnoga *x* odnosi na neetimološki *x* (v. Kartu 2). Ipak, i njegova je pojavnost nestabilna, što se vidi u primjerima *l'vali* (Kr, Cr, NV, Se) prema *l'jāv*, *arijāv* (NV) || *l'žav* (Se).

Iznimno je početno *x* **zamijenjeno** s *v*: *vŕteňáča* (Pe) ili s *k*: *kiša* (Kl), *krã:na* (Tro).

Primjeri su *hrđav*,⁴² *hajde*⁴³ u svim govorima u kojima su potvrđeni bez neetimološkoga *x*, a *hrve se* i *hrže* rijetko su zabilježeni i s neetimološkim *x*.

Među analiziranim se punktovima izdvajaju govori skloniji gubljenju inicijalnoga *x*: kontinentalni ikavsko-ekavski punktovi: Brinje, Otočac, Oštarije i Generalski Stol, južni ikavski: Novigrad, Petrčane (s primjerom zamjene s *v*), osobito Sveti Filip i Jakov te Trogir, u kojem je zabilježena i zamjena s *k*, redovita u tom govoru u medijalnoj i u finalnoj poziciji. Zbog nepostojanja neetimološkoga *x* u primjerima *hrđav* i *hrže* broj se govora s oznakom \emptyset na karti povećava (središnji istarski govori, govor Klane, govori Kraljevice, Crikvenice, Novoga Vinodolskog, krčki govori, govor rapskoga Lopara, rapskoga Barbata, govor Paga i govor Molata).

⁴² U značenju je 'nevaljao, nečastan, podao (o čeljadetu)' ovjeren *rjôv* (Pr) || *arjôv* (Lo) || *rjâv* (Gro) (prema istraživanju F. Galovića u potonjem je punktu danas rijetko zastupljen). Najčešće je ovjeren leksem *ruzinav*, u mnogim govorima samostalno, a nekima paralelno, npr. *rúzinav* (NV, Se, u kojem je i *záržal*).

⁴³ Pitanje 188 a) hajde + b) hajdemo u čakavskim je i u kajkavskim govorima bez inicijalnoga *x* u cijeloj analiziranoj građi, pa i u govorima u kojima je redovito zadržano inicijalno *x*: *ájde* (NV) || *ájde*, *ájmo* (No, Pa, Ng, Ot, Lu) || *ájmo* (Br, Oš) || *âjde*, *âjdemo* (GS) || *âjde*, *âjmo* (Pe, Tk) || *âjde*, *âmo*, *ájmo* (SFJ) || *âjmo* (Bnj) || *ájde*, *ájdemo* (Lu, Su, Mu) || *äjmo* (Ro) || *âjde*, *äjmo* (Gro) || *ájde*, *ájdemo* (Ku) || *ajdeme* (TD) || *ajdema* (SKZ) || *ájde*, *ájmo* (SĐ) || *ðdi*, *ðdimu* (Po) || *ájmo* (BM, Lu, Vu) || *ajđ* (Vu) || *ajde*, *ajt* (Kot, SM) || *ejda* (Kot), itd. Zbog time izmijenjene slike o inicijalnom *x* u nabrojenim govorima pitanje nije uključeno među primjere relevantne za kartu.

Karta 2. Inicijalni *x* u čakavskim govorima

4.1.2. Kajkavsko narječje

U većini je analiziranih kajkavskih govora fonem *x* u inicijalnoj poziciji **očuvan**: *xla'dovina* (Moč) || *xladovina* (SĐ) || *xwadvina* (De), *xlāt* (BM, Luk) || *x'la:t* (Vir) || *xlōt* (SĐ) || *xlōt* (Kot, SM) || *xwāt* (De, Ge, Ča) || *xlāut* (Bed), *x'ra:st* (Moč) || *xrḡ:st* (SKZ) || *xrōst* (SĐ) || *xrōst* (Kot, SM) || *xrāst* (Ge, Ča, Luk, Pz, BM) || *xrāst* (De) || *xrōst* (Bed), *'xodi* (Moč, SKZ, Cu, Vir), *xōdaty* (SĐ) || *xoditi* (Po) || *xōdati* (SM) || *x'ōdati* (Kot) || *xed'iti* (Bed), *'xiža* (Cu, Prl, Vir, Viv) || *'xižq* (SKZ) || *'xiša* (Moč) || *xīža* (Kot, SM, SĐ) || *xīša* (De, Ča, Luk, Pz) || *xīša* (BM) || *xīžo* (Bed), *xrḡ:'nq* (SKZ) || *xrḡ:'na* (Prl), 3sg praes *x'ra:ni* (Moč) || *xrḡ:ni* (SKZ) || *x'ra:ny* (Prl), *xrōnymō* (SĐ) || *xrōnimō* (Kot, SM) || *xrānimo* (BM, Ge, Luk) || *xrānymo* (De) || *xrānymo* (Ča) || *xr'animo* (Viv), *xrōyniti* (Bed), *'xi:ta* (Moč) || *xīta* (Luk)⁴⁴ || *xīta* (Po) || *xī:ča* (SKZ) || *xī:če* (Cu) || *'xiče* (Prl) || *'xiče* (Vir) || *xīče* (Kot, SM) || *xīče* (SĐ), *xitila*⁴⁵ (Kot, SM) || *xītyla* (SĐ) || *xitila* (Luk) || *xītilla* (Po), *'xḡbat*⁴⁶ (Moč) || *xərḡi:xčq* || *xərḡi:šq* || *xərḡi:ščq* (SKZ) || *'xḡbet* (Prl, Vir) || *xḡpte'nača* (Dms) || *xḡbet* (Kot, SM) || *xḡbet* (SĐ) || *xḡbat* (BM, Luk) || *xḡbat* (De) || *xḡbot* (Pz) || *xḡbət* (Po), *xḡptenāča* (Mc) || *xḡptenīca* (BM) || *xḡptenāča* (De) || *xḡptīnca/xḡptēnca* (Ge) || *xḡptenāča* (Po), *xḡš* (Kot, SM) || *xḡ:s* (Viv) || *xḡš* (Bed) || *xḡš* (SĐ) || *xḡš* (Po), *xḡža* (Kot, SĐ, SM) || *xḡja* (Viv) || *xīja* (Po), *xḡžōvi* (Kot, SM) || *xḡžōvy* (SĐ), *xlāče* (BM) || *xlāče* (Luk) || *xlāčq* (Kot, SM) || *xwāčq*⁴⁷ (De) || *xwāčq* (Ča, Ge, Pz) || *xlōča* (Bed), *x'maí* (SKZ) || *x'ma:í* (Prl) || *xmēl* (Po) || *xmēl* (SM) || *xmēl* (SĐ), *xḡva se*, *xḡvaly* (SĐ) || *xḡva sḡ*, *xḡvali sḡ* (Kot, SM) || *xḡva*, *xḡvaly* (De), *xrūška* (SĐ) || *xrūška* (Kot, SM) || *xrōuško* (Bed) *xrūška* (BM) || *xrūška* (De, Ča),⁴⁸ *xḡžq* (Mc) || *xḡžq* (Kot, SM) || *xḡžq* (Viv) || *xḡže* (SĐ) || *xḡza* (Po). U mjesnim govorima Mraclina i Sudovca u dijelu primjera fonem *x* u inicijalnoj je poziciji oslabljene artikulacije: *xītilla* (Mc, Su), *xīta* (Su), *xḡš* (Su) || *xḡž* (Mc), *xīža* (Mc), *xḡža* (Su) || *xḡža* (Mc), *xḡžq* (Su). Uz potvrdu *i:če* u govoru Domaslovca potvrđena je i inačica *xī:če* 3sg praes.

⁴⁴ U analiziranim zapadnogorskim kajkavskim govorima u 3. licu jednine prezenta ovjeren je *lūča* (BM), *lūča* (De) ili *dēga* (Ča). Također, u glagolskom pridjevu radnom ovjeren je *lūčawa* (De), *vḡgwa* || *lūčawa* (Ge), *lūčala* (BM).

⁴⁵ Umjesto glagolskoga pridjeva radnoga, u građi prikupljenoj u govorima Bednje i Vivodine ovjereni su infinitivi: *xītiti* (Bed), *x'ityty* (Viv).

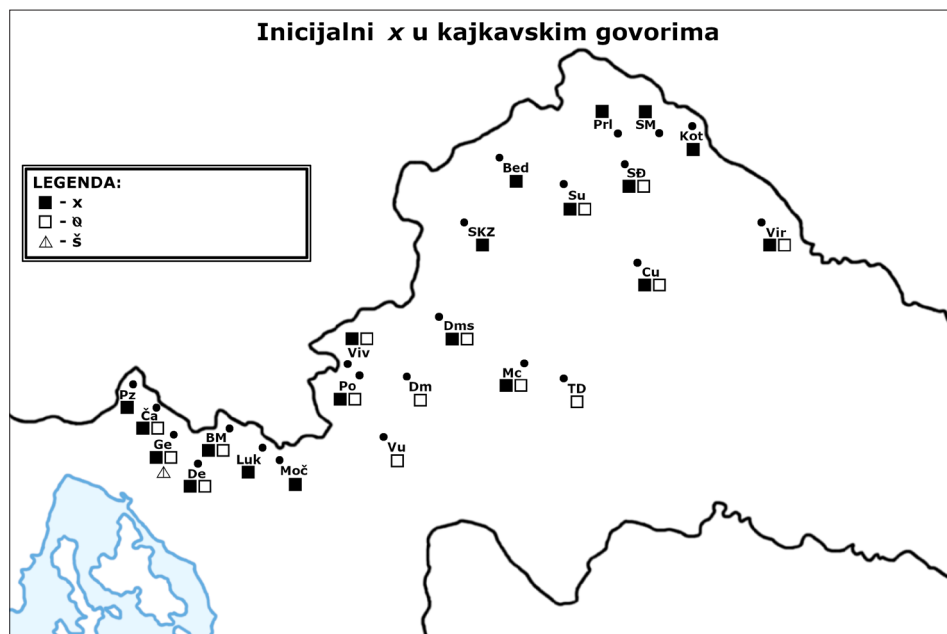
⁴⁶ Odgovori na pitanja 73 (leđa) i 74 (kralježnica) u LinGeH upitniku (usp. bilješku 25) u kajkavskim govorima ovjeravaju leksem *hrbat* u značenju 'leđa' te *hrptenjača* (u više tvorbenih inačica) u značenju 'kralježnica'. Osim toga, javljaju se i potvrde *plēča* (Su) || *plēča* (De) || *plīča* || *plēča* (Ge) || *plēča* (SĐ) || *plēča* (Po), *krīzoc* (Pz) u značenju 'leđa', te *kičma* (Ča, Kot, Luk, Pz, SM, Vu) || *kičma* (Su) || *kičma* (SĐ), *krīža* (Mc) u značenju 'kralježnica'. U Bednji je u potpunosti značenju ovjeren *xertiša*.

⁴⁷ U uporabi je i leksem *pantalōune*.

⁴⁸ U govoru Ge potvrđeno je *frūška*.

Konsonant *x* u manjem se dijelu kajkavskih govora u inicijalnoj poziciji **gubi**:
l̥a:t (Cu, Dm, Dms, TD) || *lât* (Su) || *l̥aḏ* (Mc) || *l'a:t* (Viv) || *l̥aḏ* (Vu) || *lât* (Po),
la'dovina (Cu), *r̥a:st* (Cu, Dms, TD) || *r̥a:st* (Vir) || *ròg:st* (Dm) || *râst* (Mc, Po,
 Su) || *r'a:st* (Viv) || *râst* (Vu), *'odi* (Dms) || *'ødi* (TD) || *'edi* (Dm), *'iža* (Dm, Dms,
 TD) || *iža* (Su, Vu) || *iža* (Su), *ì:ta* (Dm, TD) || *îta* (Vu), *r̥a:'na* (Dms) || *r̥a:na* (Cu,
 TD) || *r̥a:na* (Vir) || *roḡ:na* (Dm), *r̥animu* (Mc, Su) || *rânimu* (Po) || *r̥animu* (Vu),
'rbet (Cu) || *ř:bet* (TD) || *řbat* (Vu), *r̥a:ni* (Cu) || *r̥a:ni* (Vir) || *r̥a:ni* (TD) || *roḡ:nì*
 (Dm), *l̥ač̥e* (Su) || *l̥ač̥e* (Mc) || *l̥ač̥e* (Po) || *l̥ač̥e* (Vu) || *l'ač̥e* (Viv), *řva se*, *řvali se*
 (Vu), *rûška* (Luk, Po) || *r'u:ška* (Viv) || *rûška* (Vu), *řzy* (De)⁴⁹ || *řže* (Ča, Ge) || *řže*
 (Luk, Vu), *řja* (BM, De, Ča, Vu) || *řža* (Ge), *řš* (BM, De, Ge, Ča).

U mjesnom govoru Gerova na mjestu inicijalnoga *x* potvrđen je *š* u riječi *šiša* 'kuća (hiža)'.
 Među analiziranim govorima gubitkom inicijalnoga *x* izdvajaju se govori Domagovića, Trebarjeva Desnog te Vukmanića. Riječ je o punktovima koji su smješteni na tronarječnom području šire karlovačke okolice (Dm, Vu) te na području turopoljskoga dijalekta (TD). Turopoljskom dijalektu pripada i govor Mraclina s oslabljenom artikulacijom početnoga fonema *x*.

Karta 3. Inicijalni *x* u kajkavskim govorima

⁴⁹ U zapadnogoranskim govorima u manjem dijelu primjera uz slogotvorni je *r* potvrđen poluglas: *řvali* (BM), *řže* (Ča), *řja* (Ča) || *řža* (Ge), *řjaf* (BM), *řš* (De, Ge, Ča).

4.2. Konsonant *x* u medijalnoj poziciji

4.2.1. Čakavsko narječje

U medijalnoj (uglavnom intervokalnoj) poziciji konsonant *x* najčešće je očuvan, supstituiran fonemima *v* ili *j*, rjeđe fonemima *k*, *f*, *s*, *ń*, a tek je u pojedinim primjerima i govorima izgubljen bez supstitucije.

Konsonant *x* u medijalnoj je poziciji **zadržan** u sljedećim punktovima:

uxo (RS, Ti, Ka, Kl, Ne, Cr, Se, Lop, Ba, No, Pa, Sal, Lu, Bnj, Tk, Il, Mu, VI, Lo, Pr, VL) || *uxu* (Nu) || *uxo* (Krš, Om, Do) || *uxo* (Žm, Be, Bel, Kr, Cr, NV) || *uxo* (Mo, Ro, Gro, Ku, Vr) || *ù:xo* (Ru, Val) || *'uxo* (Ko) || *ỳxo* (Pre) || *uxo* (La), *γlůxa*,⁵⁰ *γlůxo* (Il) || *gǰůxa/glůxa*, *gǰůxo/glůxo* (Ti) || *gǰůxa*, *gǰůxo* (Ka) || *gl'ůxa*, *gl'ůxo* (Ku) || *glůxa*, *glůxo* (RS) || *glůxà*, *glůxo* (Kr, Cr, NV, Se, Vr, Lo, Pr, VL) || *glůxà*, *glůxo* (Om, Do) || *glůxa*, *glůxo* (Ne, Lop) || *glůxa*, *glůxo* (Ro) || *glůxa*, *glůxo* (Gro), *dixat* (Nu, Ka, Žm, Be, Bel, Kl, Kr, Cr, NV, Se) || *dỳxat* (Pre) || *dixàti* (Lu) || *dixàt* (Ne, Il) || *dīxàt* (Om, Do, Lo,⁵¹ Pr) || *dīxàti* (Mo) || *zdixat* (No) || *zdixat* (Pa),⁵² *trǰbůxa* (Ti, Ka, RS, Kr, Cr, Om, Do, NV, Se) || *tǰbůxa* (GS) || *tarbůxa* (Il) || *tàrbuxa* (VI, Vr) || *tǰbuxa* (Ku), *pàzux* (RS) || *pàzuxa* (Be, Om, Do) || *'pazuxa* (Ru) || *pā:zuxa* (Val) || *pàzoxa* (NV) || *pàzuxa* (Vr) || *pàzuxa* (La), *podpàzdux* (Kl) || *spàzuxa*, *podspàzuxa* (No) || *spàzuxa* (Sal) || *spàzuxo* (VI) || *pàzuxo* (Lu) || *pàzuxo* (Ku), *dǰxíen*,⁵³ *dǰxíó* (Krš) || *drǰxiém*, *dǰxtál* (Om) || *dǰxtál* (Do) || *dǰxíēn*, *dǰxíâl* (Cr, NV) || *dǰxíen* (Kr, Ng), *drxíâl/drxíâl* (Kr), *dǰxtá* (Ng) || *dàrxtal* (Ne uz *dàrten*) || *dǰxíat* (No), *stráxa* (Nu, Ti) || *stráxa* (RS, Om, Do, Ka) || *stráxa* (Kl, Kr, Cr, NV, Se, GS, Ro, Gro, VL, Ku) || *stráxa* (Lop) || *stráxa* (Bel) || *štróxa* (Il) || *stróxa* (Lo, Pr, Vr) || *struáxa* (Ne) || *str^uáxa* (Pre) || *str^oáxa* (Mo), *zaxitije* (Lo, Pr⁵⁴), *zaxitila* (Lo, Pr), *máčexa* (Sal) || *màtexa* (Pre, Mo) || *mátaxa* (Nu) || *mátexa* (Ti, Ka, Kr, Cr, Om, Do, Ne, NV, Se, Lop, Ba, VL) || *'mátexa* (Ru) || *mátexa* (Žm, Be, Krš, Kl, No, Lu) || *máčexa* (Ro) || *mā:texa* (Val, Ko) || *máčexa* (Vr, Tk) || *máčexa* (Pa, SFJ, Mu) || *máčexa* (RS) || *máčexa* (Gro, Ku) || *mátexa* (Bnj, Lo, Pr) || *mátexa* (La) || *mâtexa*

⁵⁰ U OLA upitniku uz pitanje 1909 tražen je neodređen i određen lik pridjeva *gluh*, dok su u LinGeH upitniku tražena sva tri roda neodređenoga lika istoga pridjeva.

⁵¹ U govoru Lo ovjereno je i *dīsàt*; u govoru Pr *dīxàt* u značenju je 'otežano disati', a *dīsàt* u značenju 'disati'. Naime, izvorno *x* u mnogim je hrvatskim govorima zamijenjeno na temelju prezenta prema glagolima poput *pisati*, *pišem* (Matasović i dr. 2016: 168). Tako je i u nekim analiziranim govorima: *disat* (Ti, Ba) || *disati* (RS) || *dǰsati* (GS) || *dīsàti* (Ng, Tk) || *disati* (SFJ, Ro) || *disat* (Gro) || *dīsàt* (Lop, Pr, Vr, VL) || *disat* (Ku).

⁵² Uz druge lekseme jednakoga značenja, npr. također s *x* u medijalnoj poziciji: *pixcàti* (Sal) (primjer je u građi neakcentuiran).

⁵³ U sljedećim je primjerima konsonant *x* neizmijenjen u medijalnoj poziciji u kojoj je u mnogim govorima moguće jednačenje po mjestu tvorbe (*x* > *š* ispred *ć* (č)).

⁵⁴ Uz *zaméte*.

(Bel), *snáxa*⁵⁵ (NV) || *snaxá* (Se), *spjaxnát*⁵⁶ (Ka) || *spļāxnút* (Kr) || *spļaxnívát*, *spļaxnívā* (Cr, NV) || *opjāxnút* (Om, Do) || *opjaxnévát*, *opjaxnúje* (Ne), *stríxa* (Sal, Tk⁵⁷) || *strýxa* (Pre) || *stríxa* (Mo) || *stréxa* (Nu) || *st'rexi* N pl. (Ru) || *strē:xi* N pl. (Val) || *strē̆xa* (GS) || *stréxa* (Žm, Ti, Bel, Ne) || *stréxa* (Ba) || *stríxa* (RS, No, Kl) || *štríxa* (Pa) || *strèxa* (Ku) || *stríxa* (Lo, Pr, Vr, VL), *mixûr* (Ka, RS, Ne, Lop, Ba, No, Pa, Sal, Lu) || *mixòr* (Nu) || *mixûr* (Be, Bel, Kl, Kr, Cr,⁵⁸ Se, Mu, Vr, Bnj, Tk, Ro, Gro, Lo, Pr, VL) || *mixûr* (NV, Pre, Mo) || *mexûr* (Žm) || *mixurica* (Krš) || *mixîr* (Om, Do) || *mixîr* (Ku), *krúxa* (Žm, RS, Be, Kl, Kr, Cr, Om, Do, Bel, Ne, NV, Se, Ot, Lop, No, Il, Ti, Lo, Pr, VL) || *krúxa* (Ka) || *krúxa* (Mo, Vr, Ku) || *krúxa* (Pre), *kúxiña* (Žm, Be, Krš, Kl, Kr, Cr, Bel, Om, Do, Ka, Ti, Lop, No, Sal, Lo)⁵⁹ || *'kuxiña* (Ru, Val, Ko) || *kòxiña* (Nu) || *kúxiña* (Ne, Il) || *kùxiña* (KG, Mo, Vr, Gro) || *kúxiña* (VL) || *kúxica* (NV), *kúxat*⁶⁰ (Žm, Be, Krš, Kl, Ne, Il, Ti, Ka, Kr, Cr, Bel, Om, Do, NV, Lop, No, VI, Vr) || *kúxati* (RS) || *kùxati* (Mo) || *kúxat* (GS) || *kúxot* (Lo, Pr) || *kùxat* (Ku), *kúxa se*⁶¹ (Žm, RS, Be, Krš, Ti, Ka, Kl, Do, Bel, Ne, NV, Lop, No, Sal, VI, Il) || *kòxa se* (Nu) || *kúxā se* (Kr, Cr, Om) || *kúxo se* (Lo, Pr) || *kùxa se* (Mo, Vr, Ku) || *kùxa* (Pre) || *'kuxo* (Ko) || *kù:xa:* (La) || *'kuxa:* (Ru) || *'kuxa* (Val), *kúxano* (Žm, RS, Be, Krš, Ti, Ka, Kl, Kr, Cr, Om, Do, Bel, Ne, NV, Lop, No, Il) || *kúxono* (Lo, Pr) || *kùxano* (Pre) || *kùxano* (Mo, Vr, Ku), *muxá*⁶² (Cr, NV, Se, Lop, Sal, Bnj, Tk, Lo, Pr) || *'muxa* (Ru, Val) || *mòxa* (Nu) || *múxa* (Žm, Be, Krš, Ti, Ka, Kl, Kr, Om, Do, Bel, Ne, No, Pa, VI, Lu, Il, Vr, VL) || *mùxa* (GS) || *múxa* (Ku) || *mu'xa* (Ko) || *mùxa* (Mo, Gro) || *múxà* (La), *'buxa* (Ru, Val) || *buxá* (Nu, Cr, Lop, No, Pa, VI, Sal, Tk, Lo, Pr, VL) || *bu'xa* (Ko) || *bùxa* (Žm, Be, Krš, Ti, Kr, NV, Se, Vr) || *balxá* (Bel, Ne, Il) || *bòuxa* (Kl) || *bexá* (Om) || *boxá* (Do) || *būxá* (Ba, Mu) || *buxä* (Pre) || *bùxa* (Mo) || *bùxa* (Ku, Gro) || *bóxà* (La), *máxovina* (NV, Se, Lop, Ba, Ng, Bnj, Tk, Pr, VL) || *máxovjna* (GS) || *măxovina* (KG, Mo, Ro, Gro) || *măxovjna* (Pre) || *maxovina* (SFJ) || *măxovina/maxòvina* (Ku) || *măxovina* (Lo),⁶³ *maxùna* (RS) || *maxùna* (Mo) || *moxùna* (Bel, NV, Pa, Il, Lu, Sal, Bnj, Tk, Lo)⁶⁴

⁵⁵ Češći je leksem *nevjesta*, npr. *nevěsta* (Sal) || *nevěsta* (Nu) || *nevista* (RS).

⁵⁶ 'Ispirati', češće *ražentivati* (Sal), *ražentat* (Nu) itd. Donose se i zabilježeni primjeri svršenoga glagola iako je u pitanju nesvršeni infinitiv i 3sg praes.

⁵⁷ Uz *nāstrěšnica* u Tk.

⁵⁸ Uz *mixîr* u Cr.

⁵⁹ Uz mletacizam *kužina* (Lo) || *kužina* (Vr i Gro). U govoru Lu i u govoru RS potvrđen je kao jedini leksem *kužina*.

⁶⁰ U govorima Il, Pre, Lu, Pe, Tk, Bnj, Mu, Ro *lešat(i)* 'kuhati', *lešivat* (SFJ), *vārit* (VL) itd.

⁶¹ U LinGeH upitniku traži se povratni glagol.

⁶² U govoru SFJ zabilježeno je samo *múšica*.

⁶³ U govoru Bel potvrđeno je *māx* (psl. *мъхъ, odakle se izvodi i *mahovina*).

⁶⁴ U govoru Lo uz češće *mòšna*. Česti su drugi leksemi, npr. *fažulèt* (Nu) || *fažolèt* (Lop).

|| *māxuūna* (Mu) || *māxuna* (Se, Gro) || *māxuna* (Ku⁶⁵) || *mo'xuūna*⁶⁶ (Val), *duxān* (Cr, NV, Bnj), *gřexōta* (Bel) || *gřxotá* (Sal, VI, Lo) || *grīxōta* (Lu) || *gřixōtá* (Mu) || *gřexōta* (Ro) || *gřixotá* (Kr, Cr, Nv, Se, Om, Do, No, Pa, Il, Vr, Pr, VL) || *gřixōta* (Pa) || *gřixotá* (Pre) || *gřixotà* (Mo) || *gřixōta* (Ku), *Dūxovi* (Žm, Be, Kl, Bel, Kr, Vr) || *Dūxovi* (Ne, Sal, VI, Lu, Ka) || *Dūxove* (Ti) || *Dūxove* (Krš) || *Dōxova* (Nu) || *Dūxova* (Om, Do) || *Dūxova* (Kr, Cr, NV, Se) || *Duxovi* (Lop, Tk, Il, SFJ, Bnj, Mu, Lo, Pr, VL) || *Dūxovi* (Mo, GS, Ku) || *Dūxovi* (Pre) || *Dūxōvi* (Ng) || *Dūxovo* (Oš) || *Dūxuvi* (RS), *vřxá* (Žm, Be, Ti, Krš, Kl, Kr, Cr, Do, Lop, No, Sal, VI, Nu, Lu, Bnj, Mu, Lo, Pr, VL) || *vřxa* (Tk, Ka) || *verxá* (Om) || *varxá* (Ne, Il, Pre, Mo) || *vřxa* (Ku, Gro) || *vōřxá* (Vr) || *vřxa*⁶⁷ (RS), *sūxi*⁶⁸ (RS, Ti, Ka, Krš, Om, Do, Ne, Lop, No, Pa, Sal, Lu, IL) || *sūxi* (Žm, Be, Kl, Kr, Cr, NV, Se, Mo, Bnj, Mu, VL, Ku) || *sūxi* (Pre) || *sōxi* (Nu) || *suxi* (Vr) || *sū:xi:*, *sū:xo* (Ru, La), *suxà* (Ru), *sú:xà* (La) || *sū:xi*, *su'xa* / *sù:xa*, *sū:xa*, *sù:xo* (Val) || *sū:xi*, *su.'xa* (Ko) || *sūxi* (Bel, Gro, Lo, Pr), *suxiji*⁶⁹ (Se, Sal, Lu) || *sūxī* (Ti, Be, No, Sal, VI) || *sūxji* (Pa) || *sūxji* (Il, Lo, Pr, Vr) || *sūxji* (Gro), *ńixov* (Ti, Ka, Kr, Om, Do, NV,⁷⁰ Se, Lop, No, Pa, Bnj, Mu, Lo, Pr) || *ńixōv* (Cr, VI, Ro, VL) || *ńi(x)ov*^f (Sal) || *ńixof* (Žm, Bel, Ne, Il) || *ńyxof* (Krš) || *'ńixof* (Val) || *ńixou* (Kl) || *ńixoy* (Lu) || *ńixuv* (RS, Nu) || *ńixof* (Pre) || *ńixov* (Mo, Gro, Ku) || *'ńixuv* (Ko), *siromāxa* (Žm, Be, Ti, Krš, Ka, Kl, Kr, Cr, NV, Om, Do, Lop, No, Mu, VL) || *šjomāxa* (Pre) || *siromāxa* (Gro) || *siromāxa* (Bel) || *siromāxa* (Sal, Lu) || *šjomāxa* (Il) || *siromāxa* (Ku) || *siromāxa* (Bnj, Lo, Pr, Vr) || *siromāxá* (Se) || *siromāxa* (Mo, Oš) || *sirumāxa* (RS), *orēxa* (Cr, Ne) || *orīxa* (Kr, Om, Do, Lop, Ba, No, Pa, VI, Lu, Bnj, Tk, Ka, Lo, Pr, Vr) || *orīxa* (Mo) || *orýxa* (Il) || *orýxa* (Pre) *urēxa* (Ti) || *urēxa* (Bel) || *òrīxa* (Ro, Gro) || *orāxa* (VL) || *òrāxa* (Ku) || *vurīxa* (RS), *mēxa* (Ti) || *mīxa* (Ka) || *mīxi* (Kr, Br) || *mēxi* (Cr) || *mīxi* (Om, Do) || *mīxi* (RS) || *mīxovi* (Pe) || *mīxovi* (Ku), *Vlāxi* (RS, Ti, Ka, Cr, NV, Se, No, Žm, Nu, Il).⁷¹

⁶⁵ Uz *maxūna*.

⁶⁶ U potvrdama je *mo'suūna* (Val), *mōšūna* (Lo), *mošná* (VL), *mošńyca* (Pre) jasna veza s psl. **mošna* 'vreća'.

⁶⁷ I u značenju 'brijeg'.

⁶⁸ U OLA upitniku uz pitanje 2483 tražen je neodređeni i određeni lik pridjeva *suh* (pri čemu se gornje potvrde odnose na određeni lik), dok odgovori u LinGeH punktovima ilustriraju zamjenu *x* u Npl istoga pridjeva. Pitanja 2484 i 2485 u OLA punktovima odnose se na oblike ženskoga i srednjega roda pridjeva *suh*.

⁶⁹ Riječ je o primjerima s neizmijenjenim konsonantom *x* u medijalnim pozicijama, u kojima je u mnogim govorima moguća jotacija (*x* ispred *j > š*), odnosno promjena na tvorbenom šavu (Lukežić 2012: 191).

⁷⁰ Uz *ńixof* u govoru NV.

⁷¹ U prikaz su uključeni primjeri s neizmijenjenim *x* u medijalnim pozicijama u kojima je u mnogim govorima moguća sibilizacija, a *s* kao rezultat sibilizacije nije ubrojen među zamjene jer je uvjetovan fonološkom okolinom. Tako je u potvrdama: *mīšsi* (Ne) || *mīsi* (Lop, Ba) || *mīšy* (Pre, Mo) || *mīsi* (VI) || *mīsi* (Gro, Lo, Pr, VL), *Dūsi* (Gro), *Vlāsi* (Lop, Sal, Mu) || *Vlāsi* (Lu) || *Vlāsi*

Konsonant *x* u medijalnom je položaju **supstituiran**:

sonantom *v* (većinom uz fonem *u*): *vûvo* (GS) || *ûvo* (Ng, Pe, SFJ) || *'uvo* (Tro) || *ûvo* (Ot, Oš) || *ûvo*⁷² (Br, KG), *glûva*, *glûvo* (Ba) || *glûva*, *glûvo* (Ng) || *glûva*, *glûvo* (SFJ) || *glûva*, *glûvo* (Ot), *trbûva* (Ot), *strâva* (Ng, SFJ), *măcava* (GS) || *măcava* (Oš), *krûva* (Pa, Lu, SFJ, Bnj) || *krûva* (Ro), *kûvat* (Se, Ot, Ba, Ng, Pa, No⁷³) || *kûvat* (Gro) || *kûvati* (SFJ, Mu), *kûva se* (Se, Ot, Oš, Ba, Ng, No, Pa, Lu, Tk, SFJ) || *kûvo se* (Bnj) || *kûva* (Mu) || *kûva (se)* (Br, Ro, Gro) || *kûva/kûva* (GS) || *'kua* (Tro), *kûvano* (Br, GS, Gro) || *kûvano* (Se, Ot, Oš, SFJ, Bnj) || *kûvâno* (Ro) || *kuvâno* (Pa) || *kuvano* (Mu) || *iskûvano* (Lu), *păzuvo* (Pe), *muvâ* (Ng) || *mûva/mûva* (Br) || *mûva* (Ot) || *mûva* (KG), *bûvâ* (Pe) || *bûva* (GS) || *buvâ* (Ng) || *bûva/bûva* (Br) || *bûva* (Ot, Oš, SFJ) || *bûva* (KG), *mavûna* (Br) || *mavûna* (Ot), *siromăvâ* (Pe), *duvân* (Ng, Pe, Tk, Ro, Gro) || *duvân* (Br, Ot, SFJ⁷⁴) || *duvân* (Mu) || *dûvan* (Oš) || *dûvan* (GS), *vřva* (Pe, KG) || *vřva* (Br) || *vřva* (GS) || *vřva* (KG) || *vřva* (SFJ) || *vřvâ* (Ng), *sûvi* (Ba) || *sûvi* (Ng) || *sûvi* (Ot, Oš, Pe, SFJ) || *sû:vi*, *sû:va* (Tro) || *sûvi* (Br, GS), *sûvli* (Ng) || *sûvli* (Ot, Oš, Pe, SFJ) || *sûvli* (GS), *Vlâva* (Ot);

sonantom *j*: *dîjañe* (Ot⁷⁵), *măcija* (Br) || *măciija* (Ot, Pe) || *măciija* (Ng), *kujîna* (Kr⁷⁶) || *kûjna* (NV⁷⁷, Se) || *kûjña* (Br) || *kûjiña*, *kûiña* (Ot) || *kûjina* (Oš) || *kûjna* (GS) || *'kujina* (Tro), *oriija* (Pe) || *oriija* (Ng, SFJ) || *oriija* (Br) || *ðriija* (GS), *grijotâ* (Ng, Tk) || *grijôta* (SFJ) || *grijotâ* (Bnj) || *grijóta* (Br) || *grijota* (GS) || *grijóta* (Ot, Oš, KG) || *grijotâ* (Gro), *snâja* (Br) || *snâja* (Ot, Oš) || *snâja* (Oš) || *snâja* (GS), *strřja* (Br) || *strřja* (Ot, Oš), *mijûr* (GS⁷⁸) || *mijûr* (Br, Ot, SFJ) || *mijur* (Oš), *těpija* (GS), *strâja* (SFJ), *vřja* (Ro), *ñijōv* (Ng), *Vlâji* (SFJ) || *Vlâji* (Gro); zamjena *x > j* većinom se (osim u primjera *snaja*) odvija uz prisutnost fonema *i* te u kontinentalnim i nekim uzobalnim čakavskim govorima;

konsonantom *s*: *òrasa* (KG);

konsonantom *k*: *'uko* (Tro), *siromâka*⁷⁹ (Br) || *siromâka* (Ot) || *siromâka* (GS) || *siromâki*⁸⁰ (KG), *măčeka* (KG⁸¹) || *'mačeka* (Tro), *bû:ka* (Tro), *'makovina* (Tro), *ma'kuña* (Tro), *'nikov* (Tro);

(GS) || *Vlâsi* (Pa) || *Vlâsi* (Ku) || *Vlâsi* (Tro) || *Vlâ:si* (Ko) || *Vlâsi* (Lo, Pr).

⁷² Taj je lik stariji, a *ûxo* noviji.

⁷³ Uz spomenute likove s *x*: *kûxat* i *kûxa*.

⁷⁴ Uz *tabâk* (leksem je zastupljen i drugdje, npr. u govorima Bel, Pre, Mo, RS, Lop, VL).

⁷⁵ 'Disanje', ali *udânut* 'udahnuti'.

⁷⁶ Uz spomenuto *kûxiña*.

⁷⁷ Uz spomenuto *kûxica*.

⁷⁸ Uz *mijur*.

⁷⁹ Analogija prema Nsg.

⁸⁰ V. bilješku 14.

⁸¹ Novije *măčexa*.

konsonantom *f*: *úfo* (VI),⁸² *glūfo* (VI),⁸³ *vyfà* (Ba), *màfuña* (Ro), *súfli* (Ba);
sonantom *ń*: *mińûr* (Ng, Pe) || *mińûr* (SFJ).

U medijalnom je položaju konsonant *x* rjeđe sklon **gubljenju**: *po'pažnica* (Tro) || *pàuzà* (GS), *dr'čen*, *dr'čâl* (Se) || *dr'čen*, *dr'čal* / *dr'čâl* (Ot) || *dřtal* (GS) || *dârçen*, *dârçal* (Il) || *derčât* (Pa) || r. pr. *dřča* (VI) || *dřčén*, *dřčâ* (SFJ) || *dřče*, *dřtája* (Mu) || *dřčén*, *dřčâ* (Gro) || *dřten*, *dřto* (Lo, Pr) || *dârčá* (Vr),⁸⁴ *gràorica* (Ot), *màovina* (Br), *mau'ña* (Pe, SFJ)⁸⁵, *kui'ña* (Ot), *snâ*⁸⁶ (Oš, GS), *Dùovi* (Pe) || *Dôva* (Br, Ot i Se uz *Dûxova*), *ńôv* (Ba) || *ńîov* (Br) || *ńîov* (Ot uz *ńêv*, Oš, Pe, Tk, SFJ) || *ńîov* (Gro uz *ńîxov*) || *ńêv* (GS), *bês strâ* (KG).

Među analiziranim se punktovima izdvajaju govori skloniji gubljenju medijalnoga *x* ili i zamjeni toga konsonanta različitim konsonantima: kontinentalni ikavsko-ekavski: Brinje, Otočac, Oštarije, Generalski Stol i Kosinj Gornji; južni ikavski, ponajviše: Novigrad, Petrčane, Sveti Filip i Jakov te Trogir. U potonjem govoru u dostupnoj građi nije zabilježen primjer s konsonantom *x* u medijalnoj poziciji, a potvrđena je (uz zamjene s *v* i *j*) i zamjena s *k*, ovjerena još jedino u kontinentalnim ikavsko-ekavskim govorima Brinja, Otočca, Generalskoga Stola i Kosinja Gornjeg, ali kao iznimka. Međutim, u medijalnoj su poziciji zamjene zabilježene i u govorima s dosljednijim *x* u primjerima *kruva*, *kuvat* i u oblicima s istim korijenom. Tako je u nekim središnjim ikavsko-ekavskim govorima i u ikavskim govorima Tkona, Murtera, Rogoznice i Grohota. Broj se zamjena uvećava s nešto primjera zamjene s *j* u govoru Kraljevice, Novoga Vinodolskog, Senja i Grohota i, sudeći prema korpusu, samo iznimno zamjenom sa *s* u govoru Kosinja Gornjega. Zamjenom *f* izdvajaju se govor Barbata (u kojem je zabilježen i gubitak konsonanta *x*), govor Veloga Iža i govor Rogoznice.

Najdosljedniji su u očuvanju *x* u medijalnoj poziciji istarski i kvarnerski govori (s nešto zamjena fonemima *v* i *j* te izostankom *x* u govoru Senja, okruženu štokavskim ikavskim govorima, i zamjenama *v* i *f* te izostankom *x* u govoru najjužnijega rapskog punkta – Barbata) bez obzira na dijalektnu pripadnost.

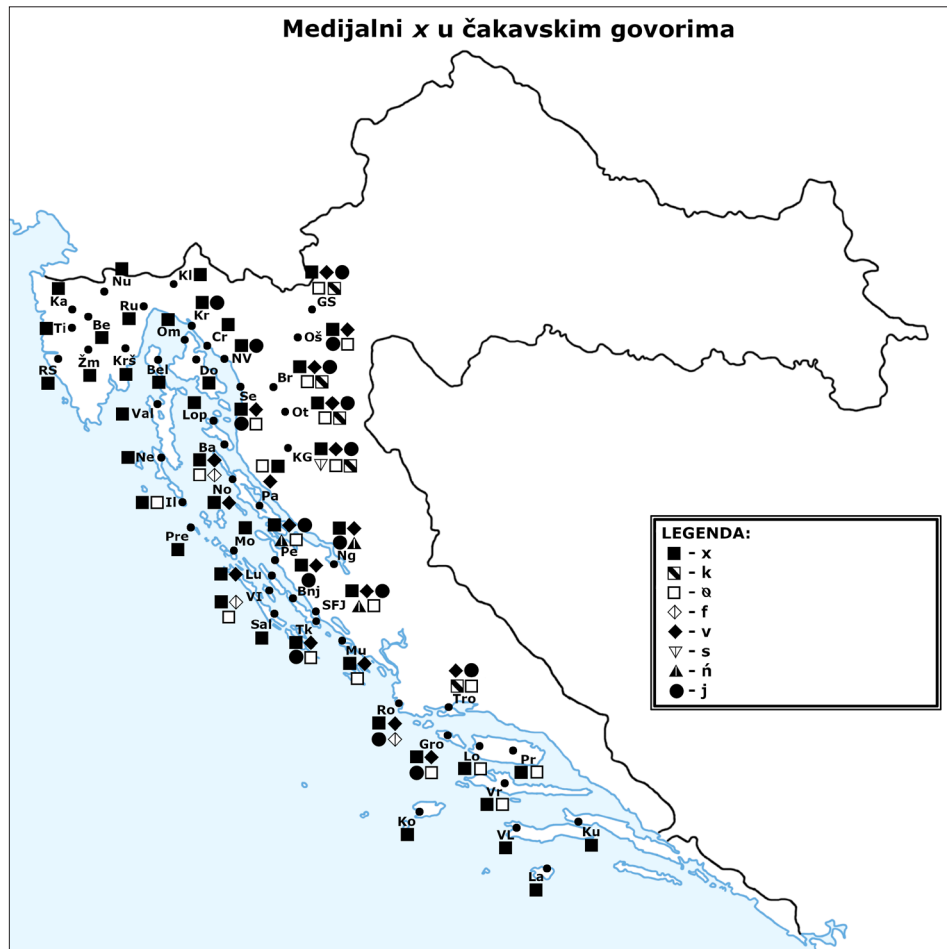
⁸² Uz raniji primjer s *x*.

⁸³ Uz *glūxà* / *glūf*, *glūxò*.

⁸⁴ U prethodnim je primjerima konsonant *x* izgubljen u medijalnoj poziciji u kojoj je u mnogim govorima hrvatskih narječja ovjereno jednačenje po mjestu tvorbe (*x* > *š* ispred *ć* (č)). V. i bilješku 53.

⁸⁵ U značenju 'bob'.

⁸⁶ Uz spomenute *snâja* (Oš) || *snâja* (GS). U liku *snâ* riječ je o gubitku medijalnoga *x* (prema polaznom liku **snvxa*). Potom je provedena kontrakcija dvaju vokala *a*, o čemu svjedoče današnji dugi finalni naglasci. Osim toga, u dijelu je govora u tom značenju potvrđen (u različitim fonološkim inačicama) samo leksem *nevjesta* (usp. bilješku 55).

Karta 4. Medijalni *x* u čakavskim govorima

4.2.2. Kajkavsko narječje

Konsonant *x* u medijalnoj je poziciji u većini analiziranih kajkavskih govora **očuvan**: *'muxa* (Dms, Moč, Prl) || *'muxq* (SKZ) || *'muxa* (Vir) || *mûxa* (BM) || *mûxa* (De) || *mûxa* (Po) || *mûxa* (Kot, SM, Ge, Ča, Pz, SĐ, Luk) || *m'uxa* (Viv) || *mûxo* (Bed), *'buxa* (Dms, Moč) || *'buxq* (SKZ) || *'boxa* (Prl) || *'boxa* (Vir) || *bûxa* (Po) || *b'ôxa* (Kot, SM) || *bûxa* (De) || *bôuxa* (Ge, Ča) || *bôxa* (SĐ) || *bôuxó* (Bed) || *b'ôxa* (Viv), *'maxovina* (Moč) || *mâ:xovina* (Dm) || *'mexovina* (Cu) || *mâxovyna* (BM) || *m'axovyna* (Viv) || *mie:'xeñ* (SKZ) || *'mexeñ* (Prl, Vir) || *mêxej* (SĐ) || *mâxovena* (De) || *mâxovîna* (Po) || *m'êxëñ* (SM), *jô:xa* (Dm) || *jôxa* (Luk), *st'rexe* (Moč) || *st'roxq* || *st'rexq* (SKZ) || *st'roxë* (Vir) || *str'ëxa* (BM, Luk) || *strîxa* (Po) || *str'ôxa* (Kot, SM) || *str'ëxa* (De, Ča, Pz) || *str'ë:xa* (Viv) || *stréxo* (Bed) || *stréxa* (SĐ), *'kuxîna* (Moč) || *'kuxîñq* (SKZ) || *'kuxîna* (Prl) || *ku'xîna* (Vir) || *kù:xq* (SKZ) || *kûxîna* (BM) || *kûxîna* (Kot, SM) || *kûxîna* (Po) || *kûxna* (Ča, Ge) || *kûxolna* (Pz) || *kûxyna* || *kûxena* (De) || *kûxja* (SĐ), *'vrxîna* (Moč) || *'vrxîe* (Prl) || *v'rxîe* (BM, Luk) || *vrxîna* (Po) || *v'rxîq* (Kot, SM) || *v'rxna* (De, Ge)⁸⁷ || *v'rxje* (SĐ), *'vu:xo* (Moč) || *'vuxe* (SKZ) || *'vuxq* (Prl) || *'vuxo* (Vir) || *vëxu* (BM) || *vëxu* (Pz) || *vûxo* (Po) || *vûxo* (Luk) || *v'uxq* (Viv) || *vôjixe* (Bed) || *vûxo* (SĐ), *'pazduxq*⁸⁸ (SKZ) || *pot'pazuxom* (Prl) || *pázoxq* (SĐ) || *pózuxo* (Bed) || *pázdexa* (Pz), *'mačexa* (Moč) || *'mačuxq* (SKZ) || *'mačuxa* (Prl) || *ma'ča:xa* (Vir) || *máčexa* (BM, Luk) || *máčoxa* (SĐ) || *móčuxo* (Bed) || *máčoxa* (Kot, SM) || *máčaxa* (Po) || *máčexa* (De) || *máčexa* (Ge, Ča) || *máčëxa* (Pz), *s'naxa* (Moč) || *sna'xa* (Dms) || *s'nexq* (SKZ) || *s'nëxa* (Prl, Vir) || *snëxa* (SĐ) || *sn'axa* (Viv) || *snîexó* (Bed) || *sn'ëxa* (SM) || *sn'ëxa* (Kot), *'su:xa* (Moč, Prl) || *sû:xq* (SKZ) || *'su:xa* (Vir) || *sûxy* (BM) || *sûxy* (SĐ) || *s'u:xy* (Viv) || *sûxi* (Bed) || *sûxi* (Luk), *Vlaxy* (SĐ), *mëxy* (SĐ), *duxân* (Po) || *doxôn* (SĐ) || *duxân* (Luk), *splaxñijëvat* (BM) || *splaxñuvati* (SM), *mëxûr* (Mc), *dixoti* (Bed) || *dixat* (Luk) || *dixati* (Po), *grexôta* (Mc) itd.

Konsonant *x* u medijalnom je položaju **supstituiran**:

sonantom v: *'muva* (Cu, Dm) || *mû:va* (TD) || *mûva* (Vu), *'bova* (Dm) || *bû:va* (TD) || *bûva* (Su, Vu) || *bûva* (Mc), *strôva* (Mc), *kuvî-na* (Cu) || *kù:va* (Dm, Dms, TD) || *kû:va* (Cu), *vù:vu* (Dm) || *vû:vo* (Cu) || *vù:vë* (TD) || *vûvo* (Su) || *vûvo* (Vu) || *vûvo* (Mc), *'pazuva* (Dms) || *pâ:zuvo* (Cu) || *pot'pazuve* (TD) || *pázuvo* (Vu) || *pázova* (SM), *mâ:çova* (Dm) || *'maçava* (Dms) || *mačã:va* (Cu) || *'mačava* (TD) || *máčava* (Mc), *sû:va* (Dm, Dms, TD) || *sù:va* (Cu) || *sûvi* (Su) || *sûvi* (Mc) || *sûvi* (Viv), *duvân* (Su), *plâvta* (Vu);

sonantom j: *st'reje* (Dm) || *strè:je* (Cu) || *st'reje* (TD) || *strôjë* (Su) || *str'ëja* (Vu), *'kujna* (TD) || *ku'na* (Dms), *vjñq* (Mc), *m'ăçyja* (Viv) || *máčija* (Vu), *sn'ë:ja*

⁸⁷ U govoru Ča ovjeren je leksem *smîtena* || *smîtena*.

⁸⁸ U dijelu govora *x* je u finalnoj poziciji: *'pa-zux* (Vir) || *pázdix* (BM) || *pázux* (Ge, Luk) || *pázux* (De) || *pázdex* (Ge, Ča) || *pázux* (Po).

(Cu, TD) || *sněja* (Su) || *sněja* (Mc), *Vláci* (Vu) || *Vlā:ji* (Dm), *mīēji* (Su), *mijur* (Vu), *strāja* (Vu), *nī:jof* (Cu) || *'nijov* (TD⁸⁹);

konsonantom *f*: *plāfta* (Su) || *plōfta* (Kot, SM) || *pl'afta* (Viv) || *plōfta* (SĐ) || *plāfta* (Po), *d'j:ftal* (Viv) || *d'jč'em*, *d'jftal* (Kot, SM);

konsonantom *š*: *jōlša*⁹⁰ (SĐ) || *jōuša* (Ge) || *j'a:lša* (Viv) || *jāulšo* (Bed) || *jē:lša* (Moč) || *jā:l'sq* (SKZ) || *jā:lša* (Cu) || *jā:lša* (Prl) || *jā:lša* (TD);

konsonantom *s*: *jōlsa* (Kot, SM);

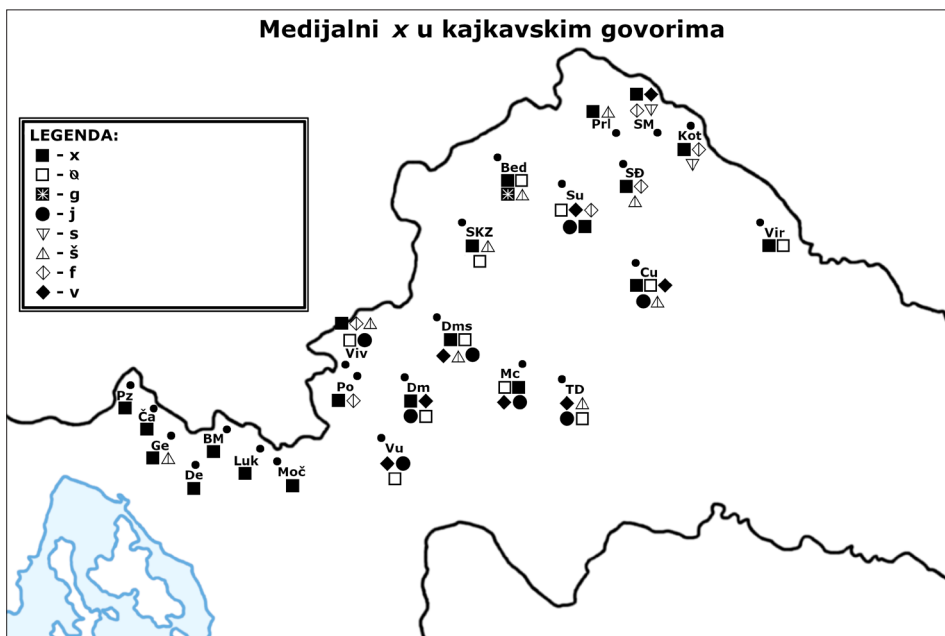
konsonantom *g*: *pōzdugo* (Bed).

U manjem je broju primjera fonem *x* u medijalnoj poziciji **izgubljen**: *'mua* (Cu), *būa* (Cu), *'kuña* (Dm) || *kūna* (Vu), *'vrña* (Dm) || *'vrna* (Dms) || *vā:rñq* (SKZ) || *'vrñe* (Cu, Vir) || *'vrne* (TD) || *v'ñe* (Su) || *v'ñna* (Vu) || *vērña* (Bed), *pāzua* (Mc) || *potpāzui* (Su), *snā:a* (Dm), *d'rtal* (Mc) || *dērtol'i* (Bed, pl. m.), *n'iof* (Viv) || *'niuf* (Dm), *kūna* (Vu).

Među analiziranim se govorima izdvaja nekoliko njih u kojima je u medijalnoj poziciji konsonant *x* supstituiran drugim fonemima (uglavnom sonantima *v* i *j*). U tom smislu razlikuju se govori Trebarjeva Desnog i Vukmanića u kojima u svim analiziranim leksemima *x* u medijalnom slogu nije potvrđen. Jedan dio govora sklon je supstituciji i (manje) gubljenju konsonanta *x*, iako su među primjerima potvrđeni leksemi s medijalnim fonemom *x* u sastavu, no u manjem omjeru. U ovu skupinu govora mogu se ubrojiti govori Cubinca, Sudovca, Domagovića, Domaslovca. Na koncu, fonem je *x* prema analizi korpusa najbolje očuvan na zapadu i sjeveru kajkavskoga narječja, odnosno u govorima goranskoga i međimurskoga dijalekta.

⁸⁹ Zamjene $x > v$ i $x > j$ odvijaju se uglavnom u onim govorima koji se nalaze u blizini međunarječnoga kontakta.

⁹⁰ Inačice leksema *joha* s fonemom *š* u medijalnoj poziciji tumačimo analogijom, prema izvedenici – zbirnoj imenici **ol'elbšbje*, od polazišnoga **olbha/*elbha*. Uvrštene su u analizu zbog starosti promjene koja je već praslavenskoga podrijetla. Kod primjera *Dusi*, *Vlasi*, *suši* komp. riječ je promjenama na tvorbenom šavu čiji su rezultati alofonski (Lukežić 2012: 191) pa ih ne poistovjećujemo s promjenom **olbha/*elbha > *ol'elbšbje*. Zahvaljujemo kolegi T. Pronku na pomoći u interpretaciji ovih potvrda.

Karta 5. Medijalni *x* u kajkavskim govorima

4.3. Konsonant *x* u finalnoj poziciji

4.3.1. Čakavsko narječje

Kao i u prethodnim dvjema pozicijama, i finalno je *x* u glavnini analiziranih čakavskih govora zadržano, rjeđe je podložno i supstituciji drugim fonemima: *v*, *k*, *j*, *f* i iznimno *s*, a potom i gubljenju.

Finalno *x* **zadržano** je u sljedećim leksemima i punktovima: *glûx* (Kr, Cr, NV, Se, Tk, Ro, Gro, Lo, Pr, Vr, VL) || *γlûx* (Il) || *glûx* (Om, Do, No, Pa, Krš, Ne, Lop, Ba, VI) || *glù:x* (Ru, Val, Ko), *gjûx/glûx* (Ti) || *glûx* (Žm, Be, Kl) || *gjûx* (Ka) || *glûx* (RS) || *gl'ûx* (Ku), *tr̥bòx*⁹¹ (Nu) || *tr̥bux* (GS) || *tarbûx* (Il) || *tarbûx* (Bel, Ne, Vr) || *tarbûx* (Pre, Mo) || *tar'bug* (Ko) || *tr̥bûx* (Ti, Ka, Žm, RS, Kr, Cr, Om, Do, NV, Se, Lo, Pr) || *tr'bug* (Ru) || *ter'bug* (Val) || *t̥bug* (KG, Ku) || *t̥bug* (La), *pâzux*⁹² (Nu, RS, Ba, SFJ, Ti, Ka, Žm, Kr, Cr, NV, Se) || *pâzux* (Il) || *pâzux* (Ro) || *pâzux* (Mo) || *pâzux* (Lo, Pr) || *ispo pâzux* (Tk) || *pòspâzux* (Mu) || *pòdpâzux* (Pre) || *pòtpâzux* (Gro) || *pot spâzux* (Lop) || *spâzux* (VL), *strâx* (Bel, Sal) || *strâx* (Lop) || *štrâx* (Pa) || *strâx* (Ka, Om, Do, No) || *stròx* (Lu) || *strâx* (Nu, Ti) || *strâx* (Be, Kl, Kr, Cr, NV,

⁹¹ U mnogim su govorima potvrđeni i drugi leksemi, npr. *dròb* (Sal, Bnj, Ro) || *dròb* (Lop), *stûmak* (VL) || *stûmik* (Gro) i sl.

⁹² U nekim govorima ovo nije primjer za finalnu poziciju *x*. U potvrdi je *pot pâzoka* (Bel) *x* zamijenjen s *k* u Gsg, a u ovjeri *pâzuxo* (Bnj) riječ je o imenici s. r.

Se, Tk, GS, Bnj, Ro, Gro, VL, Ku) || *štrôx* (Krš) || *štrôx* (Il) || *struâx* (Ne) || *struâx* (Pre) || *stroâx* (Mo) || *strôx* (Vr, Lo, Pr), *têpix*⁹³ (Kr, Cr, NV, Se, Ot, Lop, Ba) || *têpix* (Br), *krûx* (Žm, Be, Kl, Ti, Cr, Om, Do, Bel, Ne, NV, Se, Lop, Ba, VI, Lu, Mu, Tk, Il, Sal, Bnj, Lo, Pr, VL) || *krûx* (Pre) || *k'ru*x (Ru, Ko, La) || *krôx* (Nu) || *krûx* (Kr) || *krûx* (Be, No, Pa, Ka) || *krûx* (KG, Mo, Ro, Vr, Ku), *mâx* 'mahovina' (Ti, Ka, Om, Do) || *mâx* (Kl, Kr, NV) || *mâx* (Cr) || *m^oâx* (Žm), *grâx*⁹⁴ (Krš, Kr, Cr, NV) || *grâx* (Ku, Gro) || *grâx* (La), *orêx* (Cr, Ne) || *orîx* (Kl, Ka, Kr, Om, Do, Lop, Ba, No, Sal, Lu, Mu, Bnj, Tk, Vr, Lo, Pr) || *orîx* (Mo) || *orîx* (Pa, VI) || *urîx* (Krš) || *orîx* (Il, Pre) || *urêx* (Žm, Be, Bel) || *urêx* (Nu) || *o'rex* (Ru) || *u'rex* (Val) || *o'rix* (Ko) || *òrix* (Ro, Gro) || *orâx* (VL) || *òrax* (Ku) || *òrax* (La), *mêx* (Cr) || *mè:x* (Ru, Val) || *mêx* (Bel) || *miêx* (Žm, Be)⁹⁵ || *miêx* (Ne), *mêx* (Ti) || *mîx* (Om, Do, Lop, No, Pa, Sal, VI) || *mîx* (Nu) || *mîx* (Kl, Kr, Pre, Mo, Pe, SFJ, Bnj, Ro, Ku, Gro, Lo, Pr, VL, Br) || *mîx* (Ng, Kr, Mu) || *mjà:x* (La), *siromâx* (Žm, Be, Krš, Kl, Kr, Cr, NV, Om, Do, Bel, Ne, Lop, Ba, No, Ti, Ka, Sal, Mu, Lo, Pr, Vr, VL) || *siromâx* (Pre, Mo) || *siromâx* (Lu) || *sirumâx* (Nu) || *siromâx* (Se, Bnj, Tk) || *syromâx* (Il) || *siròmax* (Oš, Gro,⁹⁶ Ku), *grêx* (Ti) || *grîx* (Kl, Tk) || *grêx* (Nu⁹⁷) || *griêx* (Be) || *grîx* (Ka, Ne, Lop, Ba), *v'ix* (RS, Žm, Be, Krš, Ti, Ka, Nu, Kl, Kr, Cr, NV, Se, Do, Lop, No, Sal, Bnj, Tk, Mu, Lo, Pr, VL) || *v'ix* (Ru) || *vê:rx* (Val) || *vârx* (Bel) || *vârx* (Ne, Il) || *vêrx* (Om, Pa) || *vârx* (Pre, Mo) || *vô:rx* (Ko) || *v'ix* (VI, Ro, Gro, Ku), *sûx* (Ti, Ka, Krš, Om, Do, Lop, No, Pa, Sal, Il) || *sûx* (Žm, Be, Kl, Kr, Cr, Pre, Mo, Bnj, Tk, Mu, Ro, Gro, Lo, Pr, VL, Ku) || *sûx* (RS) || *sù:x* (Ru, Val, La) || *sù:x* (Ko) || *sôx* (Nu), *Vlâx* (RS, Žm, Ti, Ka, Cr, NV, Se, Lop, No, Pa, Sal, Il, Mu, Lo, Pr) || *Vlâx* (Lu) || *Vluâx* (Nu) || *Vlâx* (GS) || *Vlâx* (Ku),⁹⁸ *òmax*⁹⁹ (Sal) || *òdmax* (Lu, No) || *òdmax* (Mu), *pâstux* (Kr, Cr, SFJ) || *pâstux* (Ku) || *pastûx* (Ti, Ka, Nu, Kl) || *pastûx* (RS) || *pastûx* (Bnj), *nîx* (Be) || *'nîx* (Ru).

Konsonant *x* u finalnom je položaju **supstituiran**:

sonantom *v*: *trbûv* (Ot) || *t'rbuv* (KG), *sûv* (Pe, Br, Ot, KG, GS, SFJ) || *sù:v* (Tro), *krûv* (Ot), *krûv* (Se,¹⁰⁰ Oš, Ng) || *krûv* (Br, KG, Gro),¹⁰¹ *glûv* (Br, Ot, KG,

⁹³ Uobičajeno npr. *tapét* (Sal) || *tapèdu* (Nu).

⁹⁴ U ovim govorima i u govoru La u značenju 'grašak', a u govoru Gro u značenju 'vrsta graha'. U govoru Ro *grâx* je ovjeren u značenju 'slanutak'. Najčešće se koriste inačice leksema *fažol* (npr. Bel, Lop, Pa, Pre, Mo, Bnj, VL, Br).

⁹⁵ U govoru GS samo *mîšəna*, *mîšəne*.

⁹⁶ U govoru Gro uz *siromâx*.

⁹⁷ U značenju 'grjehota'.

⁹⁸ U govoru Val *v'lax* 'divljak'.

⁹⁹ Češći su drugi leksemi, npr. *zâjno/vâje* (Be), *zâjno* (RS), *vâje*, *dije*, *incvâj* (Do), *šûbito* (Pre), *dîje* (Mo), *vâje* (Br).

¹⁰⁰ Uz spomenuto *krûx*.

¹⁰¹ Uz *krûx* u KG, a u Gro s *x* samo u najstarijih govornika.

Ng, SFJ), *pázuv* (Oš, Ng, SFJ), *pastûv* (Br) || *pastûv* (Ot¹⁰²), *gráv*¹⁰³ (SFJ), *Vláv* (Ot);

konsonantom *k*: u primjeru *pázuk* (Ne), *siròmāk* (GS¹⁰⁴) || *siromāk* (Br, Ot) || *siròmak* (KG),¹⁰⁵ *tèpk* ‘tepih’ (KG), *o'rik* (Tro), *g'rak* (Tro), *k'ruk* (Tro), *t'rbuk* (Tro), *glù:k* (Tro), *'vrk* (Tro);

sonantom *j*: *grîj* (KG), *tèpij* (Oš), *orîj* (Ng) || *oriĵ* (Pe) || *orij* (SFJ) || *orîj* (Br) || *ðrij* (GS), *strâj* (SFJ), *Vláj* (SFJ) || *Vläj* (Gro);

konsonantom *f*: *vřf* (Ba), *sûf* (Oš), *glüf* (VI), *třbuf* (KG¹⁰⁶);

konsonantom *s*: *òras* (KG).

U finalnom je položaju konsonant *x* rjeđe sklon **gubljenju**: *třbu* (Br), *pàuz* (Br) || *páuz* (Ot), *òdma* (Ot,¹⁰⁷ No,¹⁰⁸ Pa, Ng, VI, Pe, SFJ, Bnj, VL) || *òma* (Sal,¹⁰⁹ Tk) || *òmna/òmla* (Ro) || *òdma* (No, Ku, GS,¹¹⁰ Gro) || *ólma* (Lo, Pr), *siromá* (Pe), *krù* (GS) || *krù* (SFJ), *pástu* (Oš), *grà* (GS), *vř* (GS) || *vř* (Ot, Ng, Pe, SFJ) || *vř* (Ng), *mí* (Ba), *strâ* (Ot, Ng, SFJ) || *strâ* (KG), *Vlâ* (Ot).

Konsonant *x* u finalnoj je poziciji zadržan u svim govorima, osim prema prikupljenoj građi u govoru Trogira, u kojem je češća zamjena *k*, a ovjereno je i *v*. Dosljedno je zadržan u istarskim i kvarnerskim govorima (s primjerom zamjene *k* u govoru Nerezina) i u nekoliko južnijih govora, dok je u dijelu potonjih zabilježen i izostanak finalnoga *x*. Zamjeni finalnoga *x* različitim fonemima ili njegovu gubljenju skloniji su kontinentalni ikavsko-ekavski punktovi: Brinje, Otočac, Oštarije, Generalski Stol i Kosinj Gornji te južni ikavski govori: Novigrad, Petručane, Sveti Filip i Jakov, a samo u pojedinim primjerima i govor Grohota. Zamjenom *f* izdvajaju se govor Barbata i govor Veloga Iža te govor Oštarija, a potvrđena je i u govoru Kosinja Gornjeg (usporedo s *x* i *v*), u kojem je ovjerena i iznimna zamjena *s* u finalnoj poziciji.

¹⁰² Uz *ingâr*.

¹⁰³ U značenju ‘jari grah’.

¹⁰⁴ Uz *siromak*.

¹⁰⁵ V. bilješku 14.

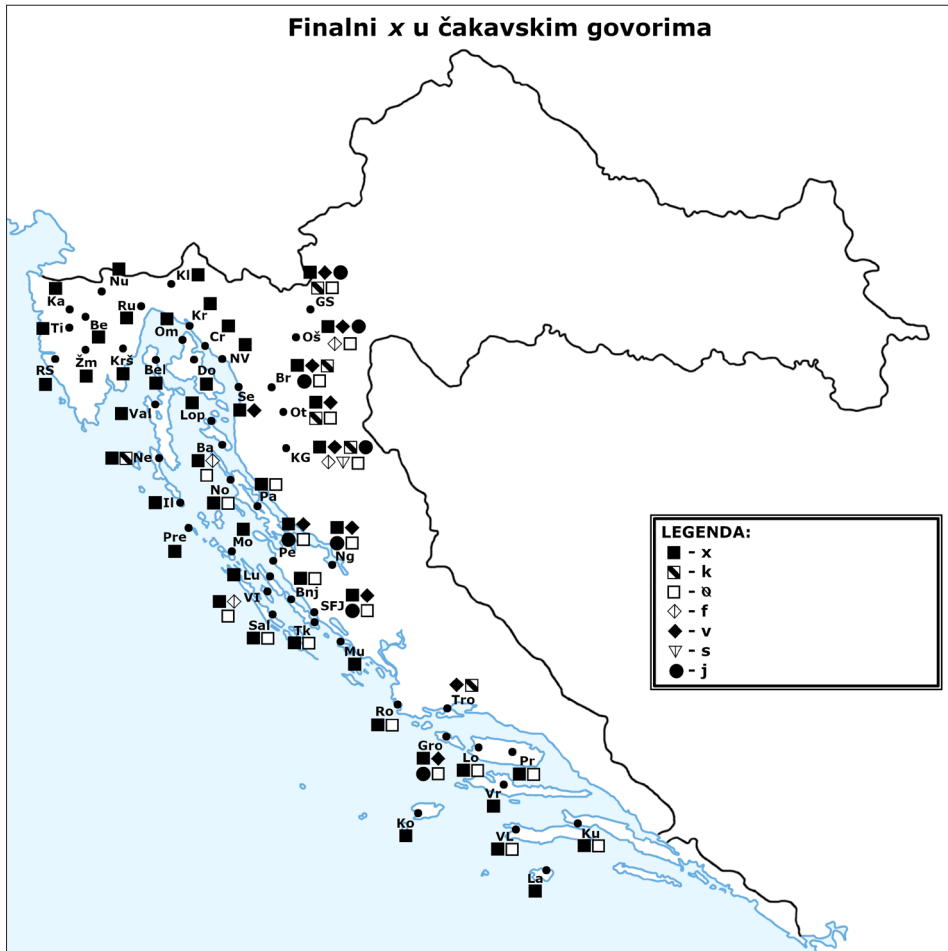
¹⁰⁶ Uz *třbux/třbuv*.

¹⁰⁷ Uz *mân*.

¹⁰⁸ Uz spomenuto *òdmax*.

¹⁰⁹ Uz spomenuto *òmax*.

¹¹⁰ Uz *vâĵe*.

Karta 6. Finalni *x* u čakavskim govorima

4.3.2. Kajkavsko narječje

U glavnini analiziranih govora kajkavskoga narječja finalni je konsonant *x* uglavnom također **očuvan**, no u manjem broju punktova u odnosu prema njegovu statusu u inicijalnoj i medijalnoj poziciji: *pas'tux*¹¹¹ (Moč) || *paštũ:x* (SKZ) || *p'astux* (Vir), *'orex* (Moč) || *ôuryx/ôurex* (De) || *rêx* (SĐ) || *ûôrêx* (Bed), *g'rax*¹¹² (Vir, Prl¹¹³) || *grâx* (SĐ, Kot, SM) || *grôx* (Bed), *krûx* (BM, Luk, SĐ, Kot, SM) || *krûx* (Po) || *krûx* (De, Ge) || *krêx* (Ča, Pz) || *krûx* (Bed), *'mê:x* (Moč) || *mêx* (Luk) || *mîe:x* (SKZ) || *mîêx* (Su) || *mêx* (SĐ) || *mîe^x* (Bed) || *mêx* (SM) || *m'êx* (Kot), *ta:r'bu^x* (SKZ) || *tŕ'bu:x* (Prl) || *têrbû^x* (Bed) || *trêibex* (Ča, Pz) || *tŕbûx* (Po), *g'lũ:x* (Moč, Vir) || *g'lu:x* (Vir) || *glûx* (BM) || *glûx* (Ge, Ča, Pz) || *glûx* (Luk), *'vŕx* (Moč, Prl, Vir) || *'varx* (SKZ) || *vŕx* (BM, Luk, De, Ča, SM, Kot) || *vŕx* (Mc, Po) || *vŕx* (SĐ) || *vŕx* (Vir) || *vêr^x* (Bed), *strâx* (Lu, BM, Ge, Ča, Pz) || *strôx* (SĐ) || *str'a:x* (Vir) || *strâ^x* (Bed) || *strôx* (Kot, SM) || *strâx* (Po), *têpi^x* (Su).

Konsonant *x* u finalnom je položaju **supstituiran**:

konsonantom *f*:¹¹⁴ *pastũ:f* (Dm) || *paštũf* (Mc), *k'ruf* (Dm) || *krũf* (Mc), *sù:f* (Dm, Dms) || *sũ:f* (SKZ) || *sũf* (Su), *tŕbôf* (Vir) || *tŕbuf* (Dm) || *tŕ'buf* (Dms), *glũ:f* (Dm, Dms, Cu) || *glũ:f* (SKZ);

sonantom *j*: *'orej* (Vir) *ô:rej* (Cu) || *'erij* (Dm) || *ôrej* (Su) || *ôrij* (Vu), *mij* (Vu), *V'laj* (Cu, TD) || *Vlâj* (Vu), *têpi^j* (Vu);

sonantom *v*: *krûv* (Vu), *pastũ:v* (TD), *tŕbuv* (Vu), *glũ:v* (TD) || *glûv* (Vu).

U finalnom je položaju konsonant *x* rjeđe sklon **gubljenju**: *pastũ:* (Dms) || *pastũ* (Su), *grâ* (Su, Vu), *krû* (Su) || *kr'o* (Vir), *uory* (Vir), *tŕbu* (TD), *V'la* (Dms), *'vŕ* (Dm, Dms) || *vŕ:* (Cu) || *vŕ'* (Su, Vu), *strâ* (Vu).

Konsonant *x* u finalnoj je poziciji stabilnom jedinicom u svim analiziranim kajkavskim goranskim govorima, u međimurskim govorima te u govoru Svetoga Đurđa kao predstavniku varaždinsko-ludbreškoga dijalekta. U nekim je govorima zamjetna veća nestabilnost ovoga fonema u finalnu položaju, a oslabljena artikulacija (posebno razvidna u Bednji) govori o tendenciji razvoja daljnje distribucijske slike. Među njima posebno se izdvajaju oni u kojima konsonant *x* u finalnoj

¹¹¹ U nekim su govorima u uporabi drugi leksemi: *žrêbec* (SĐ) || *ždrê:bec* || *žrê:bec* (Cu) || *ž're:bec* (Prl) || *žêrê:bec* (Vir) || *ždrêibec* (Ča) || *žerêibec* (SM), *îngir* (Vu).

¹¹² U većem dijelu analiziranih govora koriste se neslavenski leksemi: *fažôn* (Luk) || *fa'žo:n* (Moč) || *fâžon* (BM, De, Ča) || *fâžun* (Ge), *pâ:žul* (Dm) || *pâ:žul* (Dms) || *'bâžul*, *bâ:žul* (SKZ) || *'bažul* (TD) || *bâžul* (Mc).

¹¹³ Uz *g'ra*.

¹¹⁴ Prema dostupnoj se građi u većini analiziranih kajkavskih govora sonant *v* u finalnoj poziciji ponaša kao zvučni parnjak bezvučnog *f* (*šâf*, *krôf* (Mc), *čŕ:f* (Cu, Dms), *k'rof* (SKZ)), što otvara pitanje potencijalne međufaze **x > v > f* u fonološkim likovima poput *trbuf*, *gluf*. U sinkronijskom su presjeku ovih govora i na horizontalnom kartografskom prikazu primjeri *pastuf* i *kruv* u istoj ravni.

poziciji nije posvjedočen, bilo da je supstituiran drugim konsonantima bilo da je izgubljen bez zamjene, kao što je to slučaj u govoru Vukmanića.

Karta 7. Finalni *x* u kajkavskim govorima

4.4. Konsonant *x* u skupini **xv-*

4.4.1. Čakavsko narječje

Polazna je skupina **xv-*¹¹⁵ u dijelu čakavskih analiziranih govora izmijenjena. Razvoj konsonanta *x* u okviru navedene cjeline promatran je u građi OLA pun-

¹¹⁵ U hrvatskim štokavskim govorima na području Hrvatske u glagola *hvatati* konsonant *x* zamijenjen je na dva načina: **xv- > v-*: *vàtat* (Davor, Otok (kod Vinkovaca), Gudovac, Sumartin, Čavoglave, Saborsko, Mrkopalj) || *vàtati* (Medvidica, Škabrnja, Tribanj), *vàta*: (Mala Peratovica, Otok (kod Sinja), Gradište) || *vàta* (Strizivojna) || *vata* (Valpovo); **xv- > f-*: *fàtat* (Srednji Lipovac), *fàta*: (Trnovac) || *fàta*: (Magića Mala). U riječima *hvala* i (po)*hvaliti*: **xv- > v-*: *vàla* (Medvidica, Škabrnja, Čavoglave), *povàliti* (Medvidica) || *povàl't* (Čavoglave) || *povàl'ri* (Škabrnja), *và:li:n* (Trnovac) || *và:li:n* (Otok, kod Sinja); **xv- > f-*: *fàla* (Davor, Otok (kod Vinkovaca), Gudovac, Saborsko, Mrkopalj, Škabrnja, Tribanj, Sumartin) || *fàl'à* (Srednji Lipovac) || *fàl'a* (Ston), *po fàliti* (Tribanj) || *po fàlit* (Sumartin, Mrkopalj, Otok (kod Vinkovaca), Gudovac) || *po fàl'it* (Srednji Lipovac) || *po fàl'it* (Davor) || *po fàl't* (Saborsko) || *po fàl'it* (Ston), *fà:lim* (Gradište) || *fà:li:m* (Mala Peratovica) || *fà:li:m* (Strizivojna, Valpovo) || *fà:li:m* (Magića Mala) || *fà:li:n* (Trnovac). U građi prikupljenoj u mjesnom govoru Cavtata nema zabilježena odgovora koji bi posvjedočio status fonema *x* unutar polazne skupine **xv-*. Međutim, građa *Hrvatskoga jezičnog atlasa* sadrži potvrdu *fà:la*. Uzevši u obzir rezultate u drugim štokavskim punktovima, pretpostavka je o razvoju **xv- > f-* i u Cavtatu utemeljena.

ktova na primjeru dvaju leksema: 3sg praes glagola *hvatati* te 1sg praes glagola *hvaliti*. Glagol *hvatati* u Upitniku LinGeH zastupljen je infinitivom te glagolskim pridjevom radnim muškoga roda u jednini. Očekivano, refleks **xv-* dao je jednake rezultate u obama oblicima u onim govorima u kojima su oba potvrđena, stoga se za one punktove u kojima glagolski pridjev radni nije zabilježen može s velikom sigurnošću pretpostaviti da im je *i* u tom obliku razvoj **xv-* istovjetan onom u infinitivu. Usto, ovim su istraživanjem iz LinGeH punktova izlučene potvrde razvoja **xv-* na temelju još dvaju pitanja: imenice *hvala* i glagola *pohvaliti*.

Rezultati analize u korijenu *hval-* i *hvat-* prikazuju se odvojeno i u čakavskim i u kajkavskim govorima.

U riječima *hvala* i (*po*)*hvaliti* konsonant *x* u okviru skupine **xv-*:

a) **neizmijenjen** je: *xvāla* (Žm, Be, Kl, Nu, Ti, Ka) || *xvalā* (Bel, Kr uz *fālā/fāla*) || *xuolā* (Il) || *xvālā* (Cr i NV uz *fālā*, Om, Do, VL uz *fālā*) || *xvālā* (Pre) || *xvāla* (KG uz *fāla*), *xvā:li:n* (Ru) || *xvā:lin* (Val) || *poxvalit* (Ti, Bel, Ne) || *poxvālit* (Žm, Be, Ka, Kl, Om, Do, VL) || *poxvālīt* (Pre) || *poxvōliti* (Lu) || *puxvalit* (Nu) || *puxvaliti* (RS) || *poxvālit* (GS);

b) **izmijenjen** je:

**xv- > f-*: *fālā* (Cr i NV uz *xvālā*, Lop, Se, No, Sal, Ng, VI, VL uz *xvālā*) || *fālā* (Ba, Pa) || *fālā* (Mo) || *fāla* (RS) || *fāla* (Krš) || *fālā/fāla* (Kr uz *xvalā*) || *fōla* (Lu) || *fāla* (Tk, SFJ, Ro, Ot uz *fāla*) || *fāla* (GS, Oš) || *fāl'a* (Ku) || *fōlā* (Lo, Pr, Vr) || *fāla* (Gro) || *fāla* (KG uz *xvāla*), *fālin* (Br) || *fō:lin* (Ko) || *fā:lin* (Tro), *pořāliti* (Kr, Cr, NV, Lop, Se, No, Tk) || *pořāliti* (Ng, VI) || *pořāliti* (Ba, Pa) || *pořāliti* (Mo) || *pořāliti* /*pořāliti* (Sal) || *pořāl'it/pořāl'it* (Ku) || *pořōlit* (Lo, Pr, Vr) || *pořāliti* (Ot) || *pořālt* (KG) || *pořāliti* (Ro) || *pořāliti* (Gro);

**xv- > x-*: *xālā* (Bnj) || *xālā* (Mu).¹¹⁶

U glagola *hvatati* konsonant *x* **neizmijenjen** je samo u potvrdi *xvātati*¹¹⁷ (GS), a **izmijenjen** u ostalim zabilježenim primjerima:

**xv- > v-*: *vātāti* (Ng), *uvātija* (Ng, Pe) || *vātati*, *vāta* (SFJ) || *uvātiti*, *uvātiti* (No) || *uvātiti*, *uvāti* (Pa) || *uvātija* (Mu) || *vācat*, *vācal* (Se) || *vātati*, *vātati* (Ot) || *uvātiti* (KG) || *vāta* (Tro uz *fata*);

**xv- > f-*: *fātati*, *fātāl* (NV) || *fata* (Tro uz *vata*).

U riječima *hvala* i (*po*)*hvaliti* konsonant *x* u okviru skupine **xv-* neizmijenjen je u gotovo polovini govora (uglavnom u istarskim i kvarnerskim, s mogućnošću dublete sa zamjenom *f* u nekim govorima, uz tri izdvojena punkta: Kosinj Gornji, Premudu i Velu Luku). U drugim je govorima potvrđena zamjena konsonantom

¹¹⁶ U inventaru toga govora nema fonema *f*. Na njegovu je mjestu konsonant *x* (*xamija*, *xundaménat*, *xriško*, *garōxul*, *xazō*, *xazōla*, *xrigati*).

¹¹⁷ Češći su drugi leksemi, npr. *čapivāti* (Sal), *čapēvat* (Nu), pa je *i* u GS zabilježeno i *čāpil*.

f, a samo u dvama govorima skupina je zamijenjena s *x* (govor Banja i govor Murtera).

Konsonant *x* u *hvatati* potvrđen je neizmijenjenim jedino u govoru General-skoga Stola, a u ostalim je govorima u kojima je zabilježen ovjeren sonant *v*, iznimno konsonant *f*.

Karta 8. Skupina **xv* u čakavskim govorima

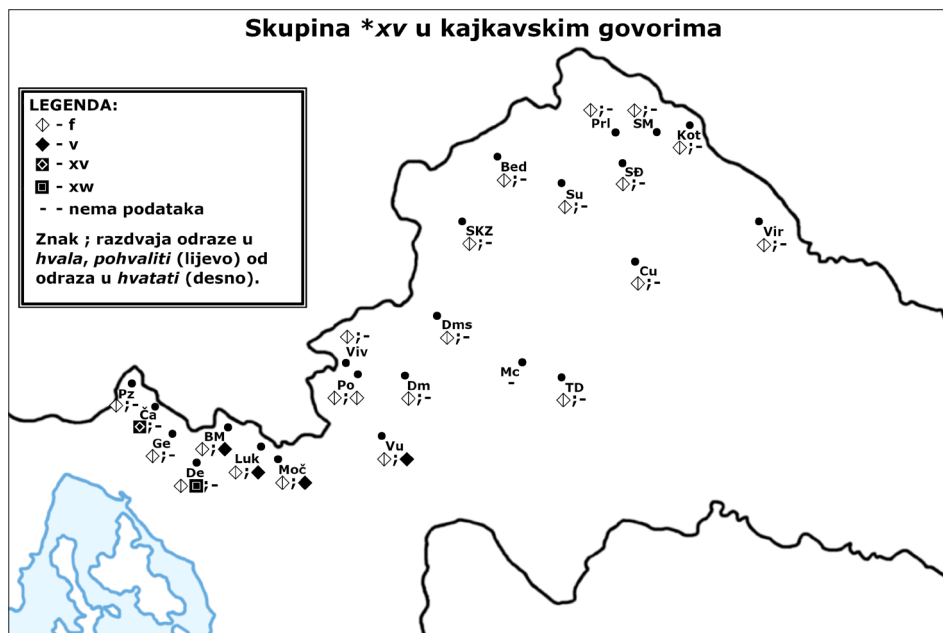
4.4.2. Kajkavsko narječje

U riječima *hvala* i (po)*hvaliti* konsonant *x* u kajkavskim govorima u okviru skupine **xv-*:

a) **neizmijenjen** je: *xvāla* (Pz (uz *fāla*), Ča), *po^xwālet* (De) || *paxvālet* (Ča);

b) **izmijenjen** je: *fā:lim* (Moč) || *foq̃:lim* (Dm) || *fq̃:lim* (Dms, SKZ) || *fq̃:lim* (Cu) || *fq̃:lym* (Prl) || *fq̃:lim* (Vir, TD), *fāla* (Su) || *fāla* (Luk, BM, Vu, Ge, Pz) || *fōla* (SĐ) || *fāla* (Viv) || *fōlo* (Bed) || *fāla* (De) || *fōla* (Kot, SM) || *fāla* (Po), *po^fālyt* (BM) || *po^fālit* (Luk, Vu) || *po^fōlyty* (SĐ) || *po^fōliti* (Kot, SM) || *po^fāliṭi* (Po).

U oblicima glagola *hvatati* konsonant *x* u okviru skupine **xv-* nije potvrđen. U goranskim govorima Močila, Lukovdola, Brod Moravica i Vukmanića¹¹⁸ ova je skupina izmijenjena prema slijedu **xv- > v-* (*vata* (Moč) || *vātat* (BM, Luk, Vu)), dok je u govoru Požuna **xv- > f-*: *fātati*. U značenju ‘hvatati’ u analiziranim govorima potvrđeni su drugi leksemi: *lovi:* (Dm, TD) || *lovī:* (SKZ) || *lo^vvity* (SĐ) || *lo^viti* (Kot, SM) || *wōvit* (De) || *wōvet* (Ge), *prijēmatī* (Kot, SM) || *prijēl* (Su).

Karta 9. Skupina **xv* u kajkavskim govorima

¹¹⁸ Premda je geografski smješten u blizini Karlovca, mjesni se govor Vukmanića zbog svoga podrijetla ubraja među kajkavske govore goranskoga dijalekta (usp. Marinković 2019).

4.5. Konsonant *x* u skupini **xt*-

4.5.1. Čakavsko narječje

Polazna je skupina **xt*-¹¹⁹ u analiziranim govorima gotovo dosljedno izgubila inicijalno *x* izuzev u liku *xtit* u govoru Vele Luke i *xit* u Lastovu, a zamjena je konsonantom *s* ovjerena u nekoliko istarskih govora i u govoru grada Paga. Osim u infinitivu glagola *htjeti*, njezin se razvoj može promatrati i u glagolskih pridjeva radnih, pa su takvi primjeri uključeni u korpus. Ako su u građi zabilježeni samo odgovori u prezentu (tip *oću*, *oćeš*, itd.),¹²⁰ nisu uzeti u obzir za analizu, a na karti status konsonanta *x* u toj poziciji nije prikazan.¹²¹

Primjeri su koji ilustriraju **gubitak konsonanta *x*** u skupini **xt*-: *titi* (Ng uz *tija*, *tila*, Pe, VI, Tk, SFJ, Mu) || *titi* (Ro) || *itit* (Vr) || *tèt*, *tèl*, *tèli* (GS) || *tija*, *tili* (SFJ) || *tèt*, *tiē*, *tèla*, *tèlo* (Žm) || *tèt*, *tiē*, *tèla*, *tèlo* (Be) || *tèt*, *tiēu*, *tèla*, *tèlo* (Kl) || *tit* (Lop, Se, Ot), *tīl*, *tīli* (Se) || *tīt* (Br) || *tīl*, *tīli* (Ot) || *tūt*, *tīl*, *tīli* (Oš) || *tīt/tivat*, *tī* (Gro) || *tūt*, *tī* (Lo) || *itit*, *iīt* (Pr) || *tit* (Ko) || *tija*, *tila*, *tili* (Mu).

Zamjena je konsonantom *s* ovjerena u: *stèt* (Ti) || *stīt* (Ka) || *štīt* (Pa) || *stīti* (RS), *stija*, *stila*, *stilo* (RS, Ka) || *štī*, *štīla*, *štīlo* (Pa).

¹¹⁹ U analiziranim je štokavskim govorima polazna skupina **xt*- izgubila inicijalno *x*. U infinitivu glagola *htjeti* u trima su punktovima (Magića Mala, Ston i Čavoglave) zabilježeni samo odgovori u prezentu (tip *oću*, *oćeš*, itd.). Iz mjesnoga govora Mrkoplja dostupne su (uz prezent) potvrde glagolskoga pridjeva radnoga svih triju rodova. S obzirom na to da se, uz infinitiv, skupina *xt*- može promatrati i u tim oblicima, ta se građa i u štokavskim govorima pokazala relevantnom. Zabilježen je gubitak konsonanta *x* u skupini **xt*- u sljedećim likovima i punktovima: *titi* (Medviđa, Škabrnja, Tribanj) || *tīt* (Davor, Srednji Lipovac, Otok (kod Vinkovaca), Sumartin, Saborsko) || *tjèt* (Gudovac) || *tīt* (Trnovac, Otok (kod Sinja), Gradište) || *teti* (Valpovo) || *čèt* (Mala Peratovica) || *čèt* (Cavtat) || *čèt* (Strizivojna); *tija*, *tèla*, *tèlo*, *tèli*, *tèle*, *tèla* (Mrkopalj).

¹²⁰ U prezentu je konsonant *x* održan u primjerima: *xòtu*, *xòfeš* (Ba) || *xoću*, *xoćeš* (Lo, Pr) || *xoću*, *xoćeš* (Vr) || *xoće* (Ko) || *xotù*, *xoćeš*, *xòtemo*, *xòtu* (VL) || *xòću* (Ku) || *xòte* (La). U ostalim je zabilježenim primjerima podložan gubljenju i bez supstitucije: *òtu* (Om, Do) || *otè:je* (Ru) || *ò:te* (Val) || *òcu* (Ne, Sal, Lu, Ro) || *òtu*, *òfeš* (Lop, No, VI, Bnj) || *òtu* (Il) || *òću*, *òceš* (Pa) || *oŕu*, *oŕeš* (Pre) || *òtu*, *òfeš* (Mo) || *oću*, *oćeš* (Ng) || *oću* (Pe, Tk) || *òću* (SFJ) || *òću*, *òceš* (Mu) || *ò:te* (Tro) || *òću*, *òceš* (Gro) || *òću* (Br, GS) itd.

¹²¹ Kada je u uporabi oblik polaznoga **xotēti* (*s* očuvanim ili izgubljenim konsonantom *x*), na karti je bilježen znak -, kao i za govore u kojima u ovom korpusu potvrda nije zabilježena: *xotit*, *xotīl* (uz *otīl* Ba) || *xotīti* (Lu); *ot'et*, *otē:l* (Ru, Val) || *otēt*, *utjēl*, *utēla* (Ne) || *otit*, *otē*, *otēli* (Om, Do) || *otēt/tēt* (Kr, Cr), *otēl* / *otēl*, *otēli* (Kr) || *otēl* / *otēl*, *otēli* (Cr) || *otit*, *otēl*, *otēli* (NV) || *otyt*, *otīl*, *otyli* (Il) || *otit*, *otīl*, *otila*, *otilo* (No) || *otyt* (Pre) || *otyt* (Mo) || *otiti* (Bnj) || *otit* (Tro).

Karta 10. Skupina *xt u čakavskim govorima

4.5.2. Kajkavsko narječje

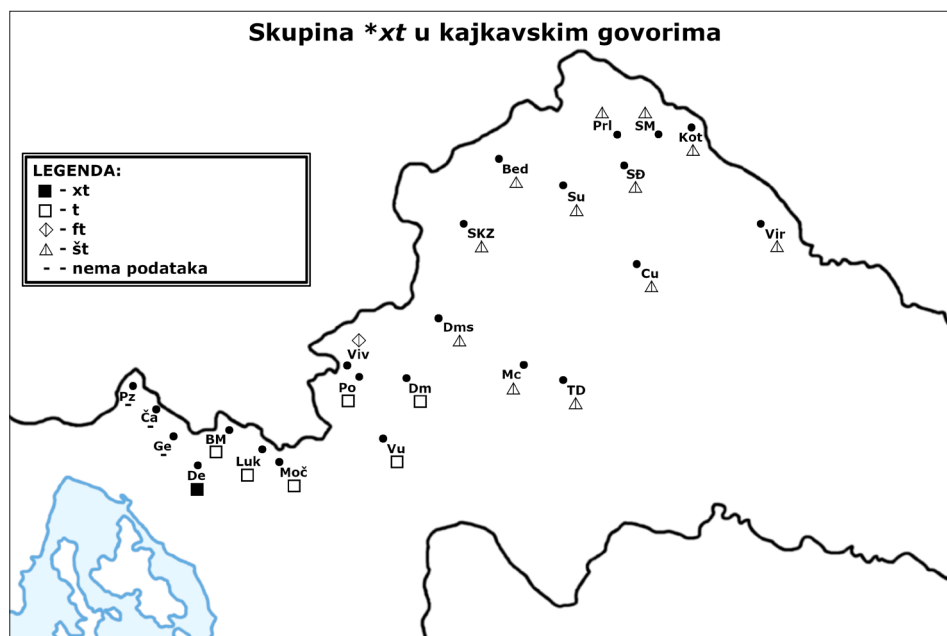
U kajkavskim je govorima polazna skupina **xt-* također izgubila inicijalno *x*, osim u govoru Delnica u kojem je potvrđen infinitiv *xyt* te pridjevi radni *xyw* i *xtjely*.¹²² Konsonant *x* u okviru skupine **xt-* eliminiran je na dva načina:

a) **ispadanjem**, odnosno **xt- > t-*: *'tet* (Moč) || *tȁ:ti* (Dm) || *tĕt* (BM) || *tĕt* (Luk, Vu), *tĭl*, *tĭli* (Po);

b) **zamjenom** drugim konsonantom:

**xt- > št-*: *š'teti* (Dms, SKZ) || *š'teti* (Cu, Vir, TD) || *š'tety* (Prl) || *štĕti* (Mc) || *štĕty* (SĐ) || *š'ĕtj* (SM) || *štĕtj* (Kot) || *štĕti* (Bed), *š'tel* (SKZ) || *š'tel* (TD) || *štĕl* (Su) || *štĕl* (Mc) || *štĕf* (SĐ) || *štĕl* (Bed);

**xt- > ft-*: *ft'ĕ:ty* (Viv), *ft'al* (Viv).

Karta 11. Skupina **xt* u kajkavskim govorima

¹²² U naglašenom prezentu glagola *htjeti* inicijalno se *x* uglavnom gubi: *oču*, *očĕmo* (Su) || *đču*, *đčeš* (Mc) || *očem*, *očeš* (SĐ) || *u'očĕm*, *u'očĕš* (SM) || *o'učĕm*, *o'učĕš* (Kot) || *ĕču* || *ĕčam* || *ĕčas* (Bed).

5. Zaključak

Različito od štokavskih govora analiziranih u radu M. Marinković i S. Vranić (Marinković i Vranić 2024), u kojima je konsonant *x*, velaran u svim hrvatskim govorima, uglavnom izgubljen u inicijalnom i finalnom položaju, a u medijalnoj poziciji većinom supstituiran sonantima *v* i *j*, rjeđe drugim konsonantima (uz iznimke u govorima Mrkoplja, Stona i Cavtata) (Marinković i Vranić 2024: 431–432), u mnogim je govorima čakavskoga i kajkavskoga narječja često očuvan.

U čakavskim je govorima konsonant *x* u svim pozicijama dobro očuvan na sjeveru čakavskoga narječja, odnosno na području Istre i Kvarnera. Nestabilan je uglavnom u mjesnim govorima koji pripadaju kontinentalnom poddijalektu ikavsko-ekavskoga dijalekta te u južnočakavskim mjesnim govorima (u prvom redu Novigrada, Petrčana, Svetoga Filipa i Jakova te Trogira), što je uvjetovano kontaktom sa susjednim štokavskim govorima. U medijalnoj su poziciji zamjene zabilježene i u govorima s dosljednijim *x* u primjerima *kruva*, *kuvat* i u oblicima s istim korijenom (u nekim središnjim ikavsko-ekavskim govorima i u ikavskim govorima Tkona, Murtera, Rogoznice i Grohota). Pojedini se govori (uz uobičajenije zamjene sonantima *v* i *j* u nekim punktovima) izdvajaju specifičnim zamjenama, npr. govor Trogira zamjenom konsonantom *k* (kao iznimka potvrđen je i u uključenim kontinentalnim ikavsko-ekavskim govorima), govor rapskoga Barbata, govor Veloga Iža (oba govora i s potvrđama u finalnoj poziciji, a pridružuju im se i govor Oštarija i Kosinja Gornjega) i govor Rogoznice zamjenom konsonantom *f*, govor Kosinja Gornjega zamjenom konsonantom *s* (i u finalnoj poziciji). Govor Trogira nema konsonant *x* u svojem inventaru, pa je i u finalnoj poziciji potvrđena češća zamjena konsonantom *k* (zabilježena i u govoru Nerezina). Spomenutim se južnim govorima s nestabilnijim *x* u finalnoj poziciji donekle približava i govor Grohota.

Dok je u riječima *hvala* i *(po)hvaliti* konsonant *x* u okviru skupine **xv-* neizmijenjen u gotovo polovini govora (uglavnom u istarskim i kvarnerskim, s mogućnošću dublete *s f* u nekim govorima, i uz sinkope: Kosinj Gornji i dva južna govora: Premude i Vele Luke), u drugim je govorima potvrđena zamjena konsonantom *f*, a samo je u dvama govorima skupina **xv-* zamijenjena s *x* (govor Banja i govor Murtera). Konsonant *x* u *hvatati* neizmijenjen je jedino u govoru Generalskoga Stola, a u ostalim je govorima u kojima je zabilježen ovjeren sonant *v*, iznimno konsonant *f*. Polazna je skupina **xt-* u analiziranim čakavskim govorima gotovo dosljedno izgubila inicijalno *x* (iznimke su *xít* u govoru Vele Luke i *xít* u Lastovu), a zamjena je konsonantom *s* potvrđena u nekoliko istarskih govora i u govoru grada Paga.

U analiziranim je kajkavskim govorima konsonant *x* dobro očuvan u svim pozicijama u riječi u govorima goranskoga i međimurskoga dijalekta. Ovim

se govorima mogu pridružiti i još neki govori drugih dijalekata pozicioniranih uglavnom u središnjoj i zapadnoj Hrvatskoj kao što su govori Svetoga Đurđa, Bednje, Svetoga Križa Začretja. Prema rubovima teritorija prostiranja kajkavskoga narječja zamjetno je opadanje stabilnosti u distribuciji, što se očituje u sve manjem broju primjera koji ilustriraju prisutnost ovoga fonema. Konsonant *x* posve je iščeznuo iz dvaju govora: govora Vukmanića i Trebarjeva Desnog, punktova koji se nalaze na južnom rubu narječja, na prostoru kontakta kajkavskih govora sa štokavskim, što objašnjava ovu pojavu. U govorima Domagovića, Domaslovca i (u manjoj mjeri) Cubinca sklon je ispadanju i zamjeni s drugim fonemima (najčešće sonantima *v* i *j*, nešto rjeđe konsonantom *f*). U glavnini je kajkavskih govora potvrđena zamjena **xv- > f-* u riječima *hvala* i (*po*)*hvaliti*, dok je u oblicima glagola *hvatati* potvrđeno gubljenje inicijalnoga *x* prema formuli **xv- > v-* u četirima govorima te **xv- > f-* u jednom govoru. Zbog većinske uporabe drugih leksema u tom značenju, ovaj rezultat valja uzeti s nužnom metodološkom zadržskom. Polazna je skupina **xt-* također izgubila inicijalno *x*, osim u govoru Delnica. Konsonant *x* u okviru skupine **xt-* eliminiran je ispadanjem (rjeđe) te zamjenom **xt- > št-* (češće). Samo u govoru Vivodine zabilježena je promjena **xt- > ft-*. Kartografski prikaz sudbine fonema *x* u ovoj konsonantskoj skupini pokazuje jasnu arealnu polariziranost u ovoj osobitosti između goranskih govora i govora karlovačke okolice s jedne te ostalih kajkavskih govora s druge strane.

Ovim je istraživanjem obuhvaćeno 49 čakavskih i 23 kajkavska govora građa kojih je prikupljena ciljanim ispitivanjem prema upitnicima za projekte OLA i LinGeH. S obzirom na to da upitnicima nisu istraženi svi čakavski i kajkavski punktovi, zaključci su o prostiranju pojedinačnoga rezultata relativni. Uz ograničen broj istraženih govora, ovdje valja upozoriti na još nekoliko čimbenika koji bi, da su bili uključeni, potencijalno mogli utjecati na rezultate. Prvi se odnosi na jasno definiran korpus pitanja na temelju kojih je provedena analiza statusa fonema *x*: u obzir su uzeti samo oni leksemi koji su uvršteni u spomenute upitnike. Raster punktova također je prethodno zadan potrebama projekata te realnom mogućnošću ispitivanja u ograničenom razdoblju i s ograničenim ljudskim resursima. Uključivanje više mjesnih govora, a posebice u kajkavskom dijelu govora drugih dijalekata koji u ovoj fazi rada nisu bili zastupljeni, zasigurno bi izmijenilo odnos rezultata fonemske distribucije. Zbog podudarnosti istraživanja unutar spomenutih dvaju projekata i usporedivosti ovjera u istraživanim punktovima, u obzir nisu uzeti ni pojedinačni opisi govora niti monografije (uključujući i rječnike). Odabir jednake metodologije pri analizi istih jezičnih pojava jamči veću mjerodavnost u iznošenju zaključaka i prikazu objektivne slike terena, što je jedan od glavnih ciljeva u istraživanjima koja se provode prema postulatima lingvističke geografije.

Literatura

- Brozović, Dalibor. 1991. Fonologija hrvatskoga književnog jezika. Ur. Radoslav Katičić. *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: HAZU – Globus, 379–452.
- Bezljaj, France. 1995. *Etimološki slovar slovenskega jezika. Tretja knjiga P–S*. Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU.
- Bičovský, Jan. 2016. *Initial *x- in Slavic revisited*, <https://sites.ff.cuni.cz/chatressar/wp-content/uploads/sites/89/2016/03/Jan-Bi%C4%8Dovsk%C3%BD.pdf>. (pristup: 20. srpnja 2023.)
- Celinić, Anita. 2020. Kajkavsko narječje / Kajkavian. *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 24, Zagreb, 1–37.
- Celinić, Anita; Kurtović Budja, Ivana; Čilaš Šimpraga, Ankica; Jozić, Željko. 2010. *Prinosi hrvatskoj dijalektnoj fonologiji*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Crnić Novosel, Mirjana. 2019. *Štokavski ikavski govori u Gorskom kotaru*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Derksen, Rick. 2008. *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*. Leiden – Boston: Brill.
- Ivić, Pavle. 1957. Dva glavna pravca razvoja konsonantizma u srpskohrvatskom jeziku. *Godišnjak Filozofskoga fakulteta*, 2, Novi Sad, 159–184.
- Jelaska, Zrinka. 2004. *Fonološki opisi hrvatskoga jezika. Glasovi, slogovi, naglasci*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Lenček, Rado L. 1989. Notes on the evolution patterns of the Common Slavic *g > γ and -g > -x in Slovene dialects. *Slavistična revija*, XXXVII/1–3, Ljubljana, 219–231.
- Lisac, Josip. 2003. *Hrvatska dijalektologija 1. Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Lisac, Josip. 2009. *Hrvatska dijalektologija 2. Čakavsko narječje*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Lukežić, Iva. 1990. *Čakavski ikavsko-ekavski dijalekt*. Rijeka: Izdavački centar Rijeka.
- Lukežić, Iva. 2012. *Zajednička povijest hrvatskih narječja. 1. Fonologija*. Zagreb – Rijeka – Čavle: Hrvatska sveučilišna naklada – Filozofski fakultet u Rijeci – Katedra Čakavskog sabora Grobnišćine.
- Marinković, Marina. 2019. Dislocirani govori Gorskoga kotara: mjesni govori Vukmanića i Knez Gorice. *Filologija*, 73, Zagreb, 79–101.
- Marinković, Marina; Vranić, Silvana. 2024. Consonant *h* in Shtokavian Croatian local dialects in the territory of Croatia from a geolinguistic perspective.

- Proceedings of the Xth Congress of the International Society for Dialectology and Geolinguistics*. Ur. Saramandu, Nicolae i dr. Alessandria: Edizioni dell'Orso, 423–433.
- Matasović, Ranko. 2008. *Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Matasović, Ranko. 2011. Proto-Indo-European *sk- in Slavic. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 37/2, Zagreb, 467–478.
- Matasović, Ranko i dr. 2016. *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika*. 1. svezak. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Matasović, Ranko i dr. 2021. *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika*. 2. svezak. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Moguš, Milan. 1977. *Čakavsko narječje: fonologija*. Zagreb: Školska knjiga.
- Moguš, Milan. 2010. *Povijesna fonologija hrvatskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Radošević, Petra. 2023. O podrijetlu praslavenskoga fonema *x. *Širinom filološke misli. Zbornik u čast Diane Stolac*. Ur. Borana Morić-Mohorovičić i Anastazija Vlastelić. Zagreb – Rijeka: Hrvatska sveučilišna naklada – Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, 531–539.
- Snoj, Marko. 2016.³ *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU.
- Škarić, Ivo. 1991. Fonetika hrvatskoga književnoga jezika. Ur. Radoslav Katičić. *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: HAZU – Globus, 61–377.
- Škarić, Ivo. 2007. Fonetika hrvatskoga književnoga jezika. Ur. August Kovačec. *Glasovi i oblici hrvatskoga književnoga jezika*. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 17–157.
- Šnjarić, Mirjana. 2013. Stražnji bezvučni tjesnačnici u hrvatskome i u njemačkome jeziku. *Lahor*, 15, Zagreb, 46–62.
- Težak, Stjepko. 2007. Morfonologija. Glasovne promjene u hrvatskome književnome jeziku. *Glasovi i oblici hrvatskoga književnoga jezika*. Ur. August Kovačec. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 261–276.
- Tomelić Ćurlin, Marijana. 2019. *Jezične posebnosti peljeških govora. Fonologija*. Split: Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu.
- Vranić, Silvana. 2002. *Govori sjeverozapadnoga makrosustava na otoku Pagu*. 1. *Fonologija*. Rijeka: Matica hrvatska Novalja.
- Vranić, Silvana. 2005. *Čakavski ekavski dijalekt: sustav i podsustavi*. Rijeka: Filozofski fakultet, Odsjek za kroatistiku.
- Vranić, Silvana. 2019. Jezična raznolikost kroz dijalektne karte hrvatskih narječja (u usporedbi s OLA kartama). *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 23, Zagreb, 121–145.

Vranić, Silvana; Zubčić, Sanja. 2018. Hrvatska narječja, dijalekti i govori u 20. st. *Povijest hrvatskoga jezika, knjiga 5: Dvadeseto stoljeće – prvi dio*. Zagreb: Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti CROATICA, 525–579.

The status of the consonant *x* in Čakavian and Kajkavian local dialects in Croatia from a geolinguistic perspective

Summary

In contrast to many local Shtokavian dialects, where the consonant *x* is unstable – either having disappeared or been replaced by another consonant, most likely before the seventeenth century – numerous Čakavian and Kajkavian dialects have retained this consonant in its original position.

Building on the analysis of the distribution of *x* in Croatian Štokavian dialects presented in the article *Consonant h in Shtokavian Croatian local dialects in the territory of Croatia from a geolinguistic perspective* by M. Marinković and S. Vranić (2024), the present study examines the status of this consonant in Čakavian and Kajkavian local dialects in the same area. The aim is to provide a comprehensive overview of the distribution of the consonant within the Croatian dialect continuum, with particular attention to the contact zones between different Croatian dialect groups.

The analysis relies on material collected as part of the *Linguistic Geography of Croatia in a European Context* (LinGeH) project, as well as on data for the *Common Slavic Language Atlas* (OLA), the Croatian research for which continued as part of LinGeH. The results show that in the Čakavian local dialects, the consonant *x* is well preserved in all positions in northern Čakavian, that is, in Istria and the Kvarner region. It is less stable in local dialects belonging to the continental subdialect of the Ikavian-Ekavian type and in southern Čakavian local dialects (especially those of Novigrad, Petrčane, Sveti Filip i Jakov, and Trogir), where instability arises due to contact with neighbouring Štokavian dialects. In the Kajkavian local dialects, *x* is likewise well preserved in all positions, except in dialects located in heterogeneous areas – particularly those marking the interface between Kajkavian and Štokavian – such as the local dialects of Vukmanić, Trebarjevo Desno, and Domagović.

The (non-)preservation and replacement of the consonant *x* in all word positions, as well as in the initial clusters **xv-* and **xt-*, in the Čakavian and Kajkavian local dialects in Croatia, are presented in detail on dialect maps.

Ključne riječi: konsonant *x*, čakavski mjesni govori, kajkavski mjesni govori, lingvistička geografija, dijalektne karte

Keywords: consonant *x*, Čakavian local dialects, Kajkavian local dialects, linguistic geography, dialect maps